

2. Odabrane teme iz svadbenih običaja

U ovoj knjizi bavim se samo odabranim pojavama i određenim specifičnim elementima svadbenih običaja, čiji prikaz slijedi u ovome poglavlju, sa svrhom koju sam pojasnila u uvodnim poglavljima. Nakon njihove detaljne analize u konačnici sve te razmatrane elemente promatram u njihovoj ukupnosti u vremenskom i prostornom kontekstu.

2.1. Svatovska čast kuma

2.1.1. Uvodna razmatranja i polazišta za istraživanje

Uloga svatovskog časnika kuma bila je tema pojedinih poglavlja i u mojim prethodnim knjigama. Rezultati tih početnih istraživanja dali su mi poticaj za daljnje proučavanje kumove uloge.³⁵ Stoga mi je namjera u ovoj knjizi dati detaljan komparativni uvid u pojedine važnije segmente kumove uloge u svih bunjevačkih ogranaka i u širem prostornom kontekstu jugoistočne Europe.

Svatovski časnik s imenom *kum* nije poznat u slavenskoj tradicijskoj baštini. Sam naziv kum romanskog je podrijetla: *compater* prema *commater* (cognation spiritualis) u značenju kršteni i vjenčani kum (Skok, 1972:231-232). Među južnoslavenskim narodima kum kao svatovski lik dosta je raširena pojava, izuzev u Slovenaca. Uvođenjem kršćanskih elemenata u svadbene običaje pojavila se osoba s tim nazivom i dužnošću svjedočenja pri crkvenom obredu vjenčanja. Tridentski koncil 1563. godine donio je odluku da se pravno važećim smatraju samo oni brakovi koji će biti sklopljeni pred svećenikom i dvojicom svjedoka (usp. Komorovský 1976:172).³⁶ Na taj način pojavila se potreba da neki od postojećih svatovskih časnika prihvati i tu dužnost uz ostale koje ima u ukupnom svadbenom obredu ili da je preuzme osoba kojoj će to biti jedina istaknutija uloga u svadbi. Uloga vjenčanog svjedoka, dakle, relativno je nova pojava u povijesti rimokatoličkog braka koja se morala uklopiti u već postojeći tradicijski model svadbenih običaja određenog kraja. Kuma kao svatovskog časnika ne poznaju ni zapadni ni istočni Slaveni, već se samo u nekih slavenskih naroda ističu krsni kum i kuma kao počasni svadbeni gosti, osobito u Rusa i Slovaka, za razliku od većine južnih Slavena. Već sama ta činjenica, kao i romansko

³⁵ Još sam u svojoj prvoj knjizi *Uloge i nazivi odabranih svatova* (1991:28-64; 181-193) razmatrala ulogu i dužnosti kuma tijekom svadbe, kao i u sljedećoj knjizi *Bunjevačke studije*, u kojoj sam u jednom potpoglavlju dala prikaz njegove uloge u primorsko-ličkih Bunjevaca, uz kraći komparativni osvrt i na podunavske Bunjevce i širi prostorni kontekst te ukratko ukazala na kuma kao jednu od srodnih pojava u svadbenim običajima Bunjevaca i balkanskog stanovništva romanskoga govora (2006:56-60, 228). Također sam ulogu kuma razmatrala i u pojedinim člancima na prostoru Dalmatinske zagore i Like (2007b, 2009).

³⁶ Ta se odluka odnosi samo na rimokatolike. Komorovský ne navodi je li i kada je ta obveza ušla u pravoslavni vjenčani obred, a ne raspoložem tim podatcima niti iz drugih izvora. Pravoslavna crkva je povremeno kroz srednji vijek i kasnije raznim naredbama i propisima određivala da se brak smatra pravovaljanim samo ako se sklopi u crkvi i ako ga blagoslovi svećenik, ali nema spomena o propisanim svjedocima (usp. Đorđević 1984:253-255). Činjenica je da vjenčani svjedok postoji i u kršćana pravoslavne vjere.

podrijetlo samoga naziva, upućuje da je kod svadbenog kuma riječ o pojavi koju su Slaveni prihvatili dolaskom na jug, u doticaju sa starosjedilačkim stanovništvom romanskog podrijetla, koje su na tim prostorima zatekli i potiskivali. Stoga u daljnjem istraživanju polazim od te pretpostavke.

Iz svoje osnovne uloge vjenčanog svjedoka u crkvi kum je u nekim krajevima Hrvatske, i u nekih susjednih južnoslavenskih naroda, izrastao u jednoga od najvažnijih svatovskih časnika. Takav se razvojni proces ove uloge odigrao i među podunavskim Bunjevcima. Zanimljivo je da se u dalmatinsko-dinarskom prostoru naziru tek začetci toga procesa, gdje je kum tek sporadično posebno važan svatovski časnik. Na području primorsko-ličkih Bunjevaca kum se ponegdje javlja također kao glavna ličnost u svatovima.³⁷ Zanimljive su i neke druge pojedinosti koje se tiču uloge kuma, kao što je pozivanje kuma, običaj odlaženja po kuma, njegov ispraćaj, posjećivanje kuma nakon svadbe, poseban kumov prilog u hrani, kumov kolač i druge pojedinosti. Te pojedinosti čine karakteristična obilježja uloge kuma u podunavskih Bunjevaca, a prema ranijim i osobito prema najnovijim istraživanjima i u Primorju i u Lici. Nadalje ih je moguće pratiti i na području Livanjskog polja u jugozapadnoj Bosni, dijelom u Hercegovini, te u Dalmaciji, osobito u njezinim krajnjim južnim dijelovima, uključivši i Boku kotorsku (usp. Černelić 1991:43, 51-57; ibid. 1992.; ibid. 1996). Upravo su u južnoj Dalmaciji i u Boki kotorskoj neke od tih pojava zastupljene više nego u nekim drugim krajevima ovih prostora u kojima bi se očekivalo više bunjevačkih tragova. Neke od spomenutih pojedinosti vezanih uz ulogu kuma potvrđene su i u dijelovima crnogorskog područja. Osobito je široka zastupljenost spomenutih karakterističnih elemenata kumove uloge među vlaškim stanovništvom sjeveroistočne Srbije, koji se ovdje naziva *naš* (usp. ibid. 1991:137-139; ibid. 2006:59-60).

Na temelju tih saznanja o kumovoj ulozi u razmatranju pojave svatovske časti kuma u bunjevačkoj, u hrvatskoj uopće i u široj južnoslavenskoj tradiciji, polazim od pretpostavke da je riječ o preuzimanju i uklapanju elemenata uloge glavnog vlašskog časnika zvanoga *nun(u)* (sjeverni Pind u Grčkoj i u Vlaha uopće) ili *naš* (Vlasi u sjeveroistočnoj Srbiji), koji ima vrlo slične karakteristične uloge u svadbenim običajima. Osim toga, *nun(u)* i *naš* rumunjski su nazivi za kuma: *naș* < *nunaș* < latinski: *nonnus* (Skok 1972:231). Većina postupaka i običaja vezanih uz tu ulogu nije svojstvena niti jednom drugom časniku u hrvatskim svadbenim običajima uopće, a ne poznaju ih niti ostali južni Slaveni, kao ni zapadni ni istočni Slaveni. Osnova naziva kum također je romanska, no taj naziv dolazi sa zapadnog romanskog područja (*compater*). Kumova široko zastupljena uloga u običajima (ne samo svadbenim) vezana je, u prvom redu, uz vjerske crkvene obrede. Uz taj su se crkveni protokolarni karakter uloge uklopili određeni tradicijski obredni postupci svojstveni glavnom vlaškom svatovskom časniku *nunu*, s područja ostataka romanskih starosjedilačkih skupina, koje su se u svojim stočarskim selidbama kretale u

³⁷ Usp. Černelić 1991:37-38, 128; ibid. 1999:41; ibid. 2006: 56-58, 218-219, 221-223; ibid 2009:219-220; ibid. 2010, Lasić 1999; Birt et al. 2003:488-491; Lončar i Dačnik 2009:124-128.

pravcu zapada prema Jadranu, gdje su se stjecala raznorodna kulturna strujanja. Prema tome, zapadnoromanski utjecaji, s jedne strane (sklapanje kumstva uopće, potaknuto od rimokatoličkih crkvenih krugova), i istočnoromanski utjecaji, s druge strane (tradicijski elementi vezani uz uloge glavnog svatovskog časnika), stopili su se u doticaju s novim slavenskim slojem u svatovskoj časti *kuma*. Taj naziv u većini hrvatskih krajeva odgovara njegovu izvornom značenju, vezanom uz crkvenim propisima novonastalu ulogu svjedoka pri činu vjenčanja. U nekim krajevima, pored te primarne uloge, još su se ranije morali nataložiti elementi drukčijeg izvorišta iz čijeg je uzajamnog prožimanja nastao svatovski časnik označen imenom *kum*, preuzetim iz kršćanske terminologije.

Ti procesi morali su prethoditi pojavi i ulozi kuma u kršćanskom obredu vjenčanja, koja je u tom svom izvornom obliku zahvatila znatno širi prostor. Svatovskom časniku u nastajanju kršćanstvo je odredilo naziv i sudjelovanje u vjerskom dijelu obreda vjenčanja, koji je prvobitno zapravo nametnut tradicijskom činu sklapanja braka u kojega se postupno uklapao. Isti se prakticirao kroz određene simbolične svadbene obrede, čija je izvedba davala pravnu valjanost braku (usp. Komorovský:172). Osnovu za ostale specifične elemente te uloge na jednom užem prostoru valja tražiti u predslavenskom kulturnom sloju. Takva zapažanja navode me na drugu pretpostavku: to je tek jedan od mnogih specifičnih elemenata koji se na dinarsko-jadranskom prostoru oblikovao usporedo s nastajanjem etničke skupine Bunjevaca. U razvojnom procesu međusobnih prožimanja mnogih slavenskih i starosjedilačkih kulturnih elemenata, poprimili su Bunjevci svoju osebujnu etnokulturnu fizionomiju, očuvanu (barem u reliktima) i nakon višestoljetnog izbivanja izvan svoje izvorišne jezgre, u novim sredinama u Podunavlju, u Primorju i u Lici.

Na temelju dosadašnjih saznanja o ulozi kuma, u daljnjem istraživanju nastojat ću ući u trag ishodištu ove svatovske časti te utvrditi procese njegova nastajanja i izrastanja u vodećeg svatovskog časnika u podunavskih i primorsko-ličkih Bunjevaca kao i načina njegova uklapanja u postojeći tradicijski model bunjevačke svadbe. Zanimljivo je, a možda i indikativno, da upravo u ishodišnom središnjem dalmatinsko-dinarskom prostoru tih potvrda ima razmjerno malo. Nadalje, praćenjem prostorne raširenosti pojave kuma uopće te njegove uloge na ukupnom hrvatskom etničkom prostoru moguće je utvrditi njegov razvojni put i njegovo mjesto ne samo u bunjevačkoj, već i u ukupnoj hrvatskoj tradicijskoj baštini i u širem prostornom kontekstu jugoistočne Europe.

2.1.2. Uloga svjedoka

2.1.2.1. Opća polazišta

S obzirom na složene etnokulturne i povijesne okolnosti nastanka i oblikovanja kuma, u razmatranju njegove uloge u bunjevačkim svadbenim običajima valja krenuti od općih podataka o kumu, te utvrditi širenje pojave kuma uopće na području jugoistočne Europe. To se može postići istovremenim razmatranjem uloge svjedoka, budući da je to izvorna kumova uloga, odnosno vezana je uz sam naziv koji je izjednačen s tom ulogom i kao takva je najraširenija pojava. Uvođenjem svjedoka

u crkveni obred vjenčanja pojavio se i naziv *kum* u svom izvornom značenju. Kum je u Bunjevaca glavni svatovski časnik po časti i po ulozi koju ima u svadbenim običajima; u isto vrijeme on je i svjedok na vjenčanju uz staroga svata ili djevera (*divera*). Ta se uloga kuma smatra u običajima u toj mjeri sporednom, da je kazivači, bez poticaja ispitivača, uglavnom ne bi niti spomenuli. Prema tome, trebalo bi krenuti obrnutim putem, odnosno ulogu svjedoka razmatrati sasvim okvirno nakon prethodnog razmatranja kumove primarne uloge u Bunjevaca, a to je u prvom redu uloga svatovskog starješine. Međutim, smatram da je ipak prvo potrebno utvrditi širi prostorni kontekst opće raširene kumove uloge svjedoka jer je to njegova izvorna uloga. Na taj način ujedno se dobiva uvid i u prostor njegove pojavnosti u svadbenim običajima uopće. Stoga u razmatranju treba krenuti od općih karakteristika kumove uloge prema posebnim bunjevačkim specifičnostima.

Dakle, kako sam već napomenula, uloga svjedoka opće je raširena uloga kuma gotovo u svih južnoslavenskih naroda. Jedino Slovenci taj naziv ne rabe za ulogu vjenčanog svjedoka. Razmatranje kartografskih podataka raspoređenih u prostoru pridonijet će utvrđivanju približne granice kumove pojavnosti prema zapadu. Treba ponoviti i naglasiti da pritom polazim od pretpostavke da je kum kao časnik novija pojava nastala dolaskom Slavena na jug. Naziv je romanskog podrijetla i izvorno je imao samo značenje svjedoka pri crkvenom činu vjenčanja i pri krštenju, da bi se kasnije vezao i uz druge vjerske i tradicijske obrede (krizmano i šišano kumstvo). U toj činjenici treba zapravo tražiti objašnjenje česte pojave kuma u svadbenim običajima na tako širokom prostoru. Kako je taj propis od strane Rimokatoličke Crkve uveden u 16. stoljeću, riječ je, dakle, o relativno novoj pojavi, koja u svojem ishodištu nije tradicijska, te se čini da se na različite načine postupno uklapala u tradiciju svih kršćanskih naroda.³⁸ Dakle, izvorno oznaka kum nije bio naziv za svatovskog časnika, već samo za svjedoka. Tu činjenicu potvrđuju i podatci iz upitnica EA jer je opće raširena upravo ta njegova uloga, za razliku od njegove časničke uloge koja je ograničena samo na određena područja. To bi, dakle, bila jedna razvojna linija kumove uloge, prema kojoj je kum zadržao samo osnovna svojstva svoje uloge određena uvođenjem kršćanskih odredbi u tradicijske svadbene običaje. Druga razvojna linija bila bi ona prema kojoj se naziv kum vezuje i uz druge, strane i nove, elemente u svadbenim običajima slavenskih doseljenika.

Kum je svjedok ili jedan od svjedoka i kod katoličkog i kod pravoslavnog stanovništva, te još samo kod Mađara protestanata. Grkokatolici, evangelici, muslimani nemaju kuma kao svjedoka, no Muslimani poglavito u Bosni i Hercegovini dijelom su prihvatili kuma u toj ulozi, po svoj prilici pod utjecajem svojih katoličkih i pravoslavnih susjeda. U Muslimana ponekad postoji kum kao jedan od časnika ili svatovskih gostiju, a da zapravo nema ulogu svjedoka. Postoji razlika između pravoslavnog i katoličkog stanovništva kada je riječ o broju svjedoka. U pravoslavnih

³⁸ Ne može se znati kada je taj proces započeo jer, kako sam već naprijed naglasila, ne raspolazem podatcima je li, kada i gdje odluka o obvezi vjenčanog svjedoka službeno uvedena i od strane pravoslavnih crkava ili se možda ta uloga, kao što je bio slučaj s nazivom kum, proširila pod utjecajem katolika prema istoku i na pravoslavni svijet.

prevladava kum kao jedini svjedok, premda to nije isključiva mogućnost. Znatno su rjeđe kumovi u paru nego što je to slučaj kod katolika, ali se često kum javlja kao svjedok u paru s nekim drugim svatovskim časnikom. To ne znači da je ta pojava svojstvena samo pravoslavnom obredu vjenčanja. I kod katolika je kum često svjedok uz nekog drugog časnika. Ta pojava, dakle, nije uvjetovana užom vjerskom pripadnošću. U obje kršćanske konfesije sve su mogućnosti zastupljene, samo u jednih prevladava jedna, a u drugih neka druga, pa tako iznimno i katolici ponekad imaju kuma i kao jedinog svjedoka. Te ću se pojedinosti još konkretnije dotaknuti pri razmatranju uloge vjenčanih svjedoka na temelju podataka razvrstanih na priloženoj karti (Karta 1).

Za kumovu ulogu svjedoka pri vjenčanju upitnice EA gotovo su jedini izvor podataka. Zanimljivo je da u objavljenoj građi rijetko, gotovo iznimno, ima o tome podataka, kao da se ta uloga sama po sebi podrazumijeva. Gotovo sa sigurnošću može se reći da mora da je tako, budući da je pri crkvenom činu vjenčanja obavezan svjedok ili svjedoci, no na taj se način ne dobivaju pokazatelji o osobama odnosno časnicima kojima je ta uloga u pojedinim krajevima dodijeljena. Stoga se kada je riječ o kumu u ulozi svjedoka mogu osloniti u prvom redu na podatke iz upitnica EA. Na taj način prostorni pregled i raspored te pojave može se smatrati okvirnim i tek relativno pouzdanim. S obzirom na manjkavosti drugih izvora nema druge mogućnosti za utvrđivanje ove kumove uloge. U upitnicama je na to pitanje najčešće naveden odgovor, pa čak i negativni odgovori, koji inače ponajviše nedostaju, budući da su pitanja tako koncipirana da traže konkretan odgovor, bilo pozitivan bilo negativan.³⁹ Međutim, ti odgovori nisu uvijek precizni pa se događa da se sasvim neodređeno navodi da su kumovi svjedoci, a kasniji odgovori pokazuju da u istom lokalitetu postoji samo jedan kum. Ponegdje se ističe da se uz kuma u toj ulozi javlja i neki drugi časnik, kojega samo dok obavlja tu dužnost nazivaju kumom, pa se po svoj prilici otuda kumovi kao svjedoci navode u množini. No, ima podataka koji nisu precizni pa nije jasno što to znači, odnosno je li kum možda jedini svjedok ili je uz njega neki drugi časnik, ali nije precizirano koji. Dakle, osnovu za analizu kumove uloge svjedoka daju, u prvom redu, podatci iz upitnica EA, dijelom i prikupljeni podatci na bunjevačkim područjima. Područje Bačke vrlo je slabo pokriveno podacima iz upitnica EA, pa bez sakupljenih podataka na terenu ne bi bilo pravoga uvida u kumovu ulogu podunavskog bunjevačkog ogranka. Stoga su izvan upitnica EA jedino podatci za Bunjevce u Bačkoj uneseni na kartu, kao i za bačke Šokce, budući da se takvi podatci mogu naći u novijoj literaturi (Bosić 1992).

Činjenica da drugi izvori vrlo rijetko ističu taj podatak ujedno je to neizravna potvrda da je riječ o pojavi „novoj“ nekoliko stoljeća, koja je nametnuta postojećoj tradiciji, pa se u opisu tradicijskog slijeda svadbenih običaja taj podatak najčešće izostavlja. Kao takva pojava se ne uklapa prirodno u taj slijed što je, čini se, razlog da se u većini opisa svadbenih običaja ta uloga niti ne spominje. Vlastita terenska

³⁹ Upitnica IV, tema 122, pitanje 3: *Tko od svatova vrši ulogu svjedoka koji po crkvenim i građanskim propisima moraju biti prisutni kod vjenčanja i kako se zovu (svjedoci, kumovi, većili, djeveri ili?)*

istraživanja, kao i istraživanja suradnika u okviru projekta, potvrdila su također sličan odnos kazivača prema ovoj ulozi, koji tek na izričito pitanje tko je svjedok kod vjenčanja navode i taj podatak.

Zanimljivo je da se često pojavljuju dvojica kumova kao svjedoci, no nerijetko je kum svjedok uz drugog svatovskog časnika. Čini se da se naziv kum često koristi u značenju svjedok pa ga kazivači navode u množini, premda se radi o dva časnika, od kojih je jedan kum, a drugi može biti neki drugi časnik (najčešće djever ili stari svat). Ponekad su podatci o tome precizni, no često se samo neodređeno navodi da su kumovi svjedoci. Budući da se u tim lokalitetima ističe postojanje jednoga kuma, po svoj prilici je drugi svjedok netko od drugih časnika, ali kazivači podatke ne iznose precizno. Površni ispitivač ne uočava taj nesklad te ne traži od kazivača precizniji odgovor. Ponekad kazivači navode da su kumovi svjedoci, ali pritom ističu da su to zapravo kum i odgovarajući drugi svatovski časnik, koji se u ulozi svjedoka naziva kumom. To je još jedan primjer poistovjećivanja naziva kum s oznakom za svjedoka. Ti su nazivi često sinonimi, osobito kada kum i nema druge važnije uloge u običajima, pa se zapravo uloga i naziv izjednačavaju u značenju. Tako se umjesto izraza svjedok koristi izraz kum u značenju svjedok, a da pritom kum ne postoji ni kao svjedok ni kao časnik. U ulozi svjedoka javlja se netko od svatovskih časnika pa se navodi da ulogu kuma ima, primjerice, djever. Navedene činjenice dodatno kompliciraju i onako već dosta složeni kartografski mozaik uloge svjedoka pri crkvenom činu vjenčanja. Zbog nepreciznih odgovora često se mora dešifrirati što je kazivač pritom imao na umu odnosno kako je ispitivač protumačio njegov iskaz. To ujedno može značiti da je upravo takav razmještaj pojava kakav je u kartografskom pregledu naznačen relativno ispravan, s obzirom na nedovoljnu preciznost pojedinih podataka, barem što se tiče pravilnog prostornog razmještaja svake od tih pojava. U klasifikaciji podataka izdvajam one podatke u kojima se jasno ističe da je kum druga oznaka za svjedoka, a to zapravo znači da ga nema kao svatovskog časnika, već se nazivom kum označava uloga vjenčanog svjedoka uopće. Prostori u kojima se na ovaj način objašnjava značenje pojma kum područja su za koja ima neizravno negativnih podataka o kumu. To je u prvom redu područje sjeverozapadne Hrvatske, na kojemu se također često navodi i podatak da je kum novija pojava u svadbenim običajima. U ostalim krajevima Hrvatske i Bosne i Hercegovine dvojica kumova često se javljaju u ulozi svjedoka, rjeđe se spominju i više od dvojice kumova. Za dio tih podataka nije uvijek jasno je li neki drugi časnik taj drugi svjedok uz kuma. Takvi su podatci označeni znakom pitanja na priloženoj karti. Mali je broj potvrda o dvojici kumova u Makedoniji, Srbiji, Vojvodini, dok se u Crnoj Gori kum poglavito javlja kao jedini svjedok na vjenčanju. Uz te mogućnosti na cijelom prostoru u različitom omjeru kum se javlja kao svjedok uz nekog drugog svatovskog časnika. Uz kuma je svjedok sasvim općenito govoreći najčešće djever ili stari svat, a u nekim krajevima oba ta časnika zajedno s kumom. Sporadično se javljaju još i neki drugi svatovski časnici ili sudionici uz kuma u toj ulozi (primjerice, kuma, prikumak). Takve su više manje pojedinačne potvrde označene posebnim znakom na priloženoj karti drugog stupnja.

2.1.2.2. Karta 1: Uloga svjedoka

Sve dosad rečeno uvodni je i okvirni pregled vrlo složene slike kumove uloge svjedoka i osnovnih mogućih kombinacija časnika u ulozi svjedoka. Svi su podatci prikazani na karti drugog stupnja, koja je nastala, kako je već spomenuto, na temelju radne verzije karte prvoga stupnja. Posebno su istaknute sljedeće pojave: nema kuma; nema podataka o kumu; kum je izjednačen s djeverom; kum je izjednačen sa starješinom; kum je druga oznaka za svjedoka; kum nije svjedok; nema podataka o ulozi svjedoka; svjedoci su: kumovi; jedan kum; kum i Ć (kumovi). Moguće kombinacije kuma i drugih svatovskih časnika u ulozi svjedoka su sljedeće: kum i stari svat; kum i djever; kum, stari svat i djever; kum i prikumak; kum i kuma; kum, stari svat i kuma; kum, djever i kuma; kum, djever ili stari svat; kum(ovi) ili djever(i); kum (izjednačen s djeverom) i kuma; stari svat sam.

U prikazu građe započet ću s iznošenjem negativnih podataka. Na taj se način ujedno dobiva pregled zastupljenosti pojave kuma na hrvatskom etničkom prostoru, kao i na prostorima susjednih južnoslavenskih naroda. Svi južnoslavenski narodi osim Slovenaca poznaju kuma i kako priložena karta pokazuje, njegova je uloga svjedoka opće raširena u tom prostornom okviru. Samo je jedna potvrda kumova u ulozi svjedoka kod Slovenaca uz hrvatsku granicu. I pored takve opće raširenosti ove kumove uloge, za pojedine lokalitete ističe se da nema kuma. To se u prvom redu tiče stanovništva muslimanske vjere (Muslimani, Albanci, rijetko i Turci), sporadično i drugih manjih vjerskih skupina. Ipak dio Muslimana, poglavito u Bosni i Hercegovini poznaje kuma, što se može tumačiti prihvaćanjem običaja susjednih naroda u čijem okruženju žive.

U prikazu ove teme krenut ću od područja Makedonije prema zapadu, gdje u graničnom pojasu prema Sloveniji, zahvaćajući i dio teritorija sjeverozapadne Hrvatske, prestaje pojava kuma. Negativnih podataka o kumu u Makedoniji ima malo. Uglavnom je riječ o pojedinačnim razasutim potvdama u zapadnoj Makedoniji, te nešto više potvrda u sjevernoj i sjeveroistočnoj Makedoniji. Približno polovica tih negativnih podataka odnosi se na Muslimane, većinom Albance.⁴⁰ Slično vrijedi i za

⁴⁰ Svi opći podatci o kumu unosili su se u posebno pripremljeni računalni program za razvrstavanje tih podataka. Na taj način mogu se statistički razvrstati i podatci o narodnosti i vjeroispovijesti stanovništva u pojedinim lokalitetima. Brojčani pregled može se dobiti na osnovi selektiranih podataka, no u komentaru rasporeda podataka izbjegavam baratati s konkretnom brojčanom statistikom jer ne mogu jamčiti potpunu ispravnost svih tih podataka. Nije moguće u svakom lokalitetu sasvim pouzdano utvrditi sastav stanovništva. Primjerice, u području sjeveroistočne Srbije nije uvijek navedeno da se radi o vlaškom ili i o vlaškom stanovništvu pa sam ponegdje sama unosila ispravke. Moguće je da takvih nedostataka ima i u upitnicama za Makedoniju jer se tu često javlja i vlaški naziv za kuma *nun(ko)*, a samo se iznimno u upitnicama ističe da je riječ o vlaškom stanovništvu. Na području Crne Gore kao narod najčešće se navode Srbi umjesto Crnogoraca ili je barem takva tendencija uočljiva kod pojedinih ispitivača (primjerice, Jovan Vukmanović). To je jedan od razloga zašto sve brojčano izražene podatke treba uzimati kao relativno pouzdane jer intervencija da se isprave tendenciozno navedeni podatci o narodnosti i vjeri možda ne bi u svakom slučaju bila ispravna. Takve bi ispravke trebalo učiniti na općoj razini pri revalorizaciji upitnica za sve ispitane lokalitete. Dok to ne bude obavljeno, svaki će se novi istraživač spoticati o iste pogreške, a u nastojanju da ih ispravi i sam može napraviti nove te stoga s ovim pitanjem treba baratati s oprezom. Zahvaljujem prof. emeritusu Vitomiru Belaju na pripremanju računalnog programa za unošenje i razvrstavanje ovih podataka. U etnološkim istraživanjima ove

Srbiju. Većina negativnih podataka odnosi se na Albance, pravoslavne i muslimane, na Kosovu i na Muslimane na području Sandžaka. Pojedinačno i Albanci imaju kuma, a u jednom slučaju se ističe da je to novija pojava, što se po svojoj prilici može smatrati važećim i za ostale takve potvrde, ali bez preciznog vremenskog određenja. Negativni podatci o kumu u Crnoj Gori pretežno se tiču muslimanskog, no dijelom i pravoslavnog stanovništva: nešto je više tih potvrda na sjeveroistoku Crne Gore uglavnom na području Sandžaka uz pojedinačne potvrde u zapadnoj Crnoj Gori i na krajnjem jugu crnogorskog primorja. Negativni podatci u Bosni i Hercegovini odnose se gotovo isključivo na Muslimane, u pojedinačnim slučajevima i na Srbe, a samo je jedna takva potvrda u Hrvata u zapadnoj Hercegovini. Negativnih podataka o kumu ima još i u Vojvodini, nešto više u Bačkoj. Ti se podatci odnose na Slovake (evangelike i grkokatolike). Jedan je negativan podatak o kumu u Slovaka u hrvatskom dijelu Srijema uz Dunav, što je jedini podatak te vrste u tom dijelu Hrvatske.

Negativnih podataka o kumu na području Hrvatske ima duž granice sa Slovenijom, gdje je to također nepoznata pojava. Pojedinačnih potvrda ima u Istri, te u Gorskom kotaru u okolici Čabra. Veći je broj negativnih podataka o kumu u području sjeverozapadne Hrvatske. Granični pojas u kojemu se počinje gubiti kum počinje približno od Žumberka preko Pokuplja do Banije, zahvaćajući zapadne dijelove Moslavine, zaobilazeći Bilogoru do Križevaca, uključivši Podravinu od Kalnika preko Koprivnice, Hlebina, Molvi, približno do Đurđevca i Pitomače. Taj je granični pojas na karti označen isprekidanom nešto debljom crtom. Takvo granično područje negativnih podataka o kumu približno se poklapa s granicom današnje rasprostranjenosti kajkavskog narječja, uz neznatna odstupanja uz sam granični pojas, gdje dolazi do susreta različitih kulturnih elemenata, što podrazumijeva mogućnost njihova miješanja. Unutar zapadnog graničnog pojasa pojava kuma prodire i u kajkavsku jezičnu zonu. Nekoliko potvrda o dvojici kumova u okviru tog područja također se uglavnom poklapa s kartom današnjeg rasporeda kajkavskog narječja, gdje se javlja manja oaza štokavskog narječja u Podravini (usp. Brozović 1970, dijalektološka karta br. 2 u prilogu).⁴¹ Često se uz podatke o kumu na kajkavskom području naglašava da je riječ o novijoj pojavi. Ako se podrobnije razmotri to područje također se mogu zapaziti i specifični negativni opisni podatci u okviru općih negativnih podataka o kumu za čitav taj prostor.⁴² Ponekad se ističe

vrste, u kojima se barata s velikim brojem podataka, za njihovu klasifikaciju i sistematizaciju, ovakvi programi mogu biti od velike koristi. Navedena konkretna računalna priprema obrade podataka može se u hrvatskoj etnologiji smatrati počecima sve izraženije potrebe za primjenu kvalitativnog analitičkog kodiranja podataka putem računalnih programa (usp. Emerson 2001; usp. Charmaz 2001; usp. Potkonjak 2014:82-84). Ovakav metodički postupak sistematizacije podataka primjenjivan je i ranije u etnološkim istraživanjima, no bez korištenja računalnih programa (primjerice, Andrić 1972; Černelić 1991).

⁴¹ Usporedo s kartografskim rasporedom odgovarajućih podataka nadalje ću njihovu rasprostranjenost pratiti i u usporedbi s dijalektološkim kartama (predmigracijskog i današnjeg rasporeda pojedinih dijalekata) budući da su oni nerijetko određeni i govornim osobinama pojedinih skupina stanovništva na odgovarajućem prostoru te se na taj način mogu također objasniti mogući procesi koji su utjecali na njihovu opstojnost kao i nastale promjene u vremenu i prostoru.

⁴² Takav bi postupak analize bio metodički upitan, budući da bi se na taj način izjednačili različiti vremenski presjeci prostorne rasprostranjenosti razmatrane pojave. Na nastale promjene u samoj tekstualnoj analizi ukazat će se kad god o tome bude odgovarajućih saznanja. Potreban je kratak osvrt na formulacije takvih

da je kum zapravo druga oznaka za svjedoka (ne precizira se tko je svjedok, je li neki od svatovskih časnika ili možda i običan svat), a to zapravo znači da se izraz kum izjednačava u značenju s izrazom svjedok. Na karti je sjeverozapadno područje Hrvatske s najviše negativnih podataka o kumu odvojeno od ostaloga prostora nešto debljom isprekidanom linijom, a unutar toga područja označeni su takvi specifični negativni opisni podatci.⁴³ Unutar područja negativnih podataka o kumu ima pojedinačnih pojava kuma u ulozi svjedoka i to u sljedećim situacijama: kumovi u paru, kum i djever, kum i kuma, jedan slučaj kombinacije kuma i staroga svata u Žumberku, uz nekoliko slučajeva kada nije precizno navedeno tko je drugi svjedok uz kuma. Zanimljivo je da u području Moslavine pojava izjednačavanja kuma i djevera presijeca pojavu kuma i djevera u ulozi svjedoka, koja dijelom zadire u pravcu sjeverozapada, gdje se nadalje kum gubi, te se nastavlja preko Lonjskog polja do Posavine preko Jasenovca približno do Dubice. U tom istočnom graničnom pojasu negativne podatke o kumu smjenjuju podatci o dvojici kumova u ulozi svjedoka, dijelom i u kombinaciji kuma i djevera u toj ulozi u području zapadne Slavonije i Posavine te nadalje prema Pokuplju. Južno od tog graničnog pojasa u Pokuplju ima dosta neispitanih lokaliteta, s nešto pojedinačnih potvrda kuma i nekog drugog časnika u ulozi svjedoka. Ti su podatci, premda rijetki, dosta šaroliki, a nešto južnije započinje nešto kompaktnije područje pojavnosti dvojice kumova u ulozi svjedoka.

Zanimljivo je usporediti kartografske podatke s podacima iz literature o pojavi kuma za ovo područje. Većina tiskanih izvora za područje sjeverozapadne Hrvatske s izuzetkom barem dijela Moslavine (jer ih nema) potvrđuju da kuma u svadbenim običajima nema, preciznije rečeno, autori članaka ga ne spominju.⁴⁴ Pojedini izvori ističu pojavu izjednačavanja kuma s nekim od svatovskih časnika, u prvom redu s djeverom. Tako se za krapinski kraj navodi da *devera* nazivaju još i *debelim kumom*, dok je u okolici Zagreba *debeli kum* kasniji naziv za djevera (Kozina 1988:2; Barlek 1987:308). U Virju je *dever* u novije vrijeme *drugi kum*, dok je *starešina prvi kum* (Dolenec Dravski 1987:71). U Donjoj Stubici se nazivi kum i kuma uvode u svadbenu terminologiju tridesetih godina, a k tome i *debeli kum* i kuma, a kasnije su se još i udvostručili pa postoje dva kuma, a njihove se žene nazivaju kumama (Rajković 1973:161). U Prigorju je s vremenom također došlo do promjena, pa su u suvremenom svadbenom obredu vjenčanja dva glavna svatovska časnika nevjestin i mladoženjin kum s kumama, od kojih je mladoženjin kum važniji (Supek-Zupan 1983:25). Zanimljivo je da se i kod podravskih Hrvata u Mađarskoj ističe da je *dever* ujedno bio i vjenčani kum, što će reći svjedok, a u daljnjem iznošenju podataka autorica koristi naziv vjenčani kum (Begovac 1994:23). Na svadbi u kajkavskom selu Jakopovac na sjevernim obroncima Bilogore nema kuma, dok u štokavskom selu Klokočevac na njezinim južnim obroncima kum postoji kao najvažniji svatovski časnik (Ivančan i

negativnih podataka. Ako bi se pojava kuma razmatrala u novije vrijeme slika ovoga područja bila bi prilično drukčija, budući da se dosta često ističe da je kum novija pojava. Ovi slučajevi nisu posebno označeni na karti. Često se oni poklapaju i s pojavom izjednačavanja kuma s djeverom.

⁴³ Vidi legendu uz priloženu kartu.

⁴⁴ Blažeka 1939; Hranjec 1991; Feletar 1982; Cajnko 1896; Međimorec 1896; Ivančan 1966; Kotarski 1916; Brolich 1935; Lang 1913; Dokušec 1935; Križe 1903; Kovačević 1976; Rožić 1908; Čuk 1962; Sertić 1935.

Lovrenčević 1969:32). Približni granični pojas pojavnosti kuma na Bilogori u svadbenim običajima u isto vrijeme je i sjeverni granični pojas štokavskoga narječja, a to potvrđuje i kartografski raspored podataka. Primjeri izjednačavanja kuma i djevera u dijelu izvora, kao i negativni podatci o kumu u većini poglavito starijih izvora, također su suglasni s podacima razvrstanim na karti. Zanimljiv je primjer jednog zapisa s područja toga graničnoga pojasa. Podatci iz sela koprivničkog predgrađa s kraja 19. stoljeća potvrđuju da je pojava izjednačavanja značenja izraza kum i svjedok odnosno naziva i uloge, te označavanja novim nazivom određenih časnika samo u ulozi svjedoka bilo već i u to vrijeme: *dever je kum a prva podsnehalja kuma mladenčeva ... starešina je kum mladenkin, a druga podsnehalja njezina kuma* (Horvat 1896:172). Ovaj je primjer možda indikativan jer zapravo ukazuje na mogući način uvođenja naziva kum u svadbenu terminologiju ovoga kraja odnosno njegovo postupno izjednačavanje sa svatovskim časnicima *deverom* i *starešinom* (u početku samo kao oznaka za njihovu ulogu svjedoka, da bi ponegdje kasnije postali sinonimi) i njihovo kasnije moguće širenje prema kajkavskim područjima. U 19. stoljeću na dijelu graničnog kajkavsko-štokavskog pojasa prema Podravini naziv kum koristio se kao oznaka za ulogu svjedoka, koju su preuzeli glavni svatovski časnici *dever* i *starešina*. U daljnjem slijedu običaja oni su nastupali s izvornim oznakama svoje svatovske časti. Moguće je da je takvih pojava bilo i na drugim dijelovima graničnog kajkavsko-štokavskog pojasa, no o tome nema podataka.

Prema navedenim pokazateljima, može se uočiti preklapanje jezičnih i kulturnih osobina s tendencijom prožimanja kulturnih elemenata različitoga podrijetla, no te su tendencije izrazitije uglavnom tek u novije vrijeme, koje nije uvijek moguće precizno odrediti. Pojava kuma u ulozi svjedoka karakteristična je za štokavsko i čakavsko govorno područje, pa se i granica pojavnosti kuma podudara približno s današnjim graničnim jugozapadnim pojasom štokavskog i kajkavskoga narječja, kao i s graničnim pojasom kajkavskog i čakavskog narječja duž slovenske granice do Istre (usp. Brozović 1970, dijalektološka karta 2 u prilogu). Premda čakavsko jezično područje nije dovoljno gusto pokriveno podacima, te uvid u rasprostranjenost ove pojave na tom prostoru nije cjelovit, ipak se može uočiti da su kumovi poznati u ovoj ulozi i na tom području, osobito na otocima. U Istri ima nešto negativnih podataka o kumu i nekoliko primjera izjednačavanja kuma i djevera.

Ponekad se naglašava da kum nije svjedok, ali ima potvrda o njemu, bez drugih podataka o njegovoj ulozi. Taj slučaj se javlja u nešto više od deset muslimanskih lokaliteta po Bosni i isto toliko ukupno na raznim stranama i među ostalim južnoslavenskim narodima. Ponegdje se pak ističe da kum nije svjedok, ali je časnik, uglavnom bez pobližih podataka o tome kakvu ulogu kao časnik ima.⁴⁵ Ponekad na raznim stranama postoji samo potvrda o postojanju kuma, bez podataka o kumovoj ulozi svjedoka. Takvi su podatci na karti označeni posebnim znakom.⁴⁶

⁴⁵ Takvi će se podatci razmatrati uz kartu br. 3, na kojoj su razvrstani podatci o općoj časničkoj ulozi kuma.

⁴⁶ U nekim mjestima na više strana potvrđeno je da postoje dva kuma, no jedan od njih nije svjedok. Ponekad je kum u tom slučaju jedini svjedok, a ponekad tu ulogu dijeli s drugim svatovskim časnikom. Ovi se podatci neće posebno razmatrati te stoga samo navodim signature mjesta u kojima se te pojedinosti ističu: DG 333, dn 223, Do 311, ef 131, Ef 324, Eh 434, eH 432, Ek 231, Ek 412, ek 142, El 124, EM 133, En 242, fc 432, fe

Pojava dvojice kumova u ulozi svjedoka dosta je raširena pojava, osobito na ostalom prostoru Hrvatske, dijelom u Bosni i Hercegovini, pojedinačno i u Srbiji i Makedoniji, dok se u Crnoj Gori kum često sam pojavljuje u ulozi svjedoka. Kum je povremeno jedini svjedok u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, poglavito u Srba, sporadično i u Makedoniji, s nešto više potvrda u središnjoj Srbiji, te pojedinačno na krajnjem jugoistoku Srbije. Objavljeni izvori donose sporadične podatke o toj pojavi. Kum je jedini vjenčani svjedok kod Hrvata na području Usore (Dronjić 2011:176). Jedini je svjedok i kod Srba u Srijemu (Bosić 1989-1990: 113), a prema općem podatku bio je u prošlosti i u Slavoniji (Stojanović 1881:242). U Bugarskoj je kum najčešće vjenčani svjedok, jedino se u zapadnoj Bugarskoj u toj ulozi javlja alternativno sa starim svatom, kao jedinim svjedokom (Vakarelski 1985:177).

Najviše potvrda o kumovima u paru ima na cijelom jadranskom i jadransko-dinarskom graničnom pojasu, počevši od Istre preko dijelova Primorja i Gorskog kotara (ta su područja nedovoljno ispitana), zahvaćajući nešto dublje dinarsko područje u Lici i zapadnoj Bosni. Ima ih nadalje po čitavoj dalmatinskoj obali i zaleđu (gdje također ima neispitanih područja) uključivši i granična područja prema jugozapadnoj Bosni i zapadnoj Hercegovini, jugoistočno od Neretve duž južne Dalmacije te dijelom i u istočnoj Hercegovini. Gotovo u svim ispitanim mjestima na jadranskim otocima kumovi su vjenčani svjedoci. Samo se pojedinačno javljaju i pojedine druge kombinacije (na Murteru kum i djever, na Lošinju i Pagu kum i kuma, te kum i stari svat na Rabu).

Uz ovu pojavu s najviše potvrda duž čitavoga jadranskoga prostora s dinarskim zaleđem, ali u znatno manjem broju lokaliteta, kum se javlja kao svjedok u kombinaciji s djeverom. Osim što je nekoliko puta u Istri izjednačen s djeverom, kako je već ranije spomenuto, samo je jedna potvrda ove kombinacije na tom području. Nadalje, nešto više podataka ima u sjevernom velebitskom Podgorju, u dijelovima Like, te samo u pojedinačnim lokalitetima u obalnom pojasu sjeverne i srednje Dalmacije. Kum i djever javljaju se kao svjedoci usporedo s dvojicom kumova i u dalmatinskom zaleđu (Bukovica, Kninska i Cetinska krajina, Zagora, pojedinačno Sinjska i Imotska krajina, gdje su češća pojava kumovi u paru), a u južnoj Dalmaciji tek je nešto pojedinačnih potvrda u Dubrovačkom primorju i u Konavlima. U jednom lokalitetu djever je izjednačen sa svatovskim časnikom *pobratimom*, dok su na istom području potvrđena još samo dva slučaja kombinacije *kuma* i *pobratima* u ulozi svjedoka, a u jednome od njih ističe se da je *pobratim* nevjestin kum. Takav podatak potvrđen je u Konavlima i prema arhivskoj građi (Kukica i Kurtović 1996).

112, Gd 212, gi 234, HD 211, He 411, HF 423, Hf 224, Hf 332, HM 441, Hm 141, hm 321, JI 144, JN 143, jR 234, kl 144, KS 414, kS 234, mU 121. U pojedinim upitnicama pravi se razlika između uloge svjedoka i svatovskog časnika pa se tako u nekim lokalitetima naglašava da je kum svjedok, ali ne i časnik: bH 124, Cf 421, cl 314, dc 144, dc 433, dE 422, DF 224, dF 111, DG 123, Dg 411, DH 321, Dh 132, Eb 123, Ec 232, Ec 331, EG 424, eh 224, FC 312, Fg 233, FH 231, FL 422, gE 321, gE 342, Gh 124, gJ 114, Gk 224, Gl 231, hi 243, hJ 231, hJ 421, hM 224, If 221, If 441, IK 243, iK 334, im 134, JG 211, JG 421, JH 323, Jh 342, jH 133, jk 232, jL 242, jl 424, Jm 241, KN 314, KN 424, kN 112, LK 423, lK 221, lk 211, LL 332, ll 414. Mm 423, oR 132, OS 334, Sr 222, ST 242. Popis lokalitetima s označenim signaturama dostupan je u mojoj doktorskoj disertaciji (Černelić 1997).

Kum i djever najčešće su svjedoci u zapadnoj Hercegovini (gdje ima dosta neistraženih krajeva), a sporadično i u istočnoj Hercegovini. Inače su rijetke potvrde te pojave razasute po čitavoj Bosni, ima nekoliko manjih oaza i pojedinačnih slučajeva u istočnoj, srednjoj, zapadnoj i posavskoj Bosni. Drugdje u Hrvatskoj pojedinačnih potvrda ima u Pokuplju i Baniji, Moslavini, u Lonjskom polju duž Posavine do Dubice i u graničnom podravsko-bilogorskom području. Kako je već spomenuto, taj je prostorni pojas usporedo s pojavom kumova u paru ujedno i granični pojas prema sjeverozapadnoj Hrvatskoj gdje postupno prestaje pojava kuma. Još su samo tri pojedinačne potvrde kuma i djevera u ulozi svjedoka u srednjoj i istočnoj Slavoniji.

Kumovi u paru te kuma i djever u ulozi svjedoka javljaju se usporedo s drugim kombinacijama i u panonskom prostoru. Takvih kombinacija ima po Slavoniji, u dijelovima zapadne i podravske Slavonije, a sporadično i u Požeškoj kotlini. Nadalje, pojave kumova u paru u toj ulozi ima sporadično po istočnoj Bosni, a pojedinačno po ostaloj Bosni (s izuzetkom zapadne Bosne, gdje je već spomenuta njezina nešto češća zastupljenost), te sporadično u Baranji, Vojvodini uz Dunav i po Srbiji i Makedoniji.

U literaturi ima rijetkih potvrda o kumovima u paru u ulozi svjedoka. Na prostoru s bunjevačkim tragovima obuhvaćenom u prethodnim istraživanjima ima nešto više takvih potvrda, koje se uklapaju i nadopunjavaju raspored te pojave u prostoru prema kartografskom pregledu (Černelić 1991:181). Ima nešto novijih podataka razasutih po čitavom tom prostoru o kumovima u paru u ulozi svjedoka.⁴⁷ Izvan toga prostora takvi su podatci vrlo rijetki.⁴⁸ Slično je i s potvrdama u literaturi o pojavi djevera i kuma u ulozi svjedoka, nešto podataka o tome već su potvrdila i moja ranija istraživanja (ibid.). U literaturu ima novijih potvrda u Kijevu u Dalmatinskoj zagori te nešto više među ličkim Bunjevcima u Ribniku, Pazarištima i Lovincu te na ostalim područjima Like: Gacka dolina, okolica Perušića, Gospića i Gračaca, na Velebitu, sjeverno od Korenice i Josipdola.⁴⁹ Kumovi su svjedoci i u primorskih Bunjevaca: na području Senjskog bila, Krivoga Puta i u velebitskom Podgorju, s tim da je kum mladoženjin svjedok, a *djever* nevjestin, ali ga se dok obnaša dužnost svjedoka naziva kumom (Birt et al. 2003:488-489; Lončar i Dačnik 2009:124-125; Černelić 2007-2008). Izvan tih područja u tiskanim izvorima takvih podataka nema, a novija rukopisna građa potvrđuje tu pojavu samo u Moslavini (Peršić 1993; Bojić 1995; Tomaš 1995).

Na ostalom južnoslavenskom prostoru pojava kombinacije kuma i djevera u ulozi svjedoka poznata je samo u nekoliko lokaliteta na raznim stranama Srbije, s nešto više potvrda u Makedoniji i Crnoj Gori. U Crnoj Gori poglavito se javlja u alternativi s kumom kao jedinim svjedokom, ali treba imati u vidu da za neke kraje-

⁴⁷ Riječ je o rukopisnoj građi, seminarskim radovima studenata etnologije i kulturne antropologije: Amegatcher 1993; Hrga 1995; Maras 1995; Barhanović 1996; Bekavac 1996; Černi 1996; Duvnjak 1996; Pascuttini 1996; Selišek 1996; Barišić 1997; Poljaković 1997.

⁴⁸ Lilek 1898:40; Jurmić 1940:155; Lulić 1990:618; Rajković 1982:542; Vojnović 1984; Škrbić 1997; Šlogar i Vrančić 1997; Krečak i Paun 1996; Đurčević s.a.

⁴⁹ Jurić Arambašić 2000:296; Černelić 1992; ibid. 1996; ibid. 2007-2008, ibid. 2010; Lasić 1999:135-136.

ve Crne Gore nema prikupljenih podataka u upitnicama EA. Nešto je više potvrda u jugozapadnoj Makedoniji o kumu kao svjedoku u kombinaciji s djeverom. Na karti ima dosta praznog prostora, što može značiti da bi ta pojava mogla biti i šire zastupljena, a u isto vrijeme moguća je i šira zastupljenost kombinacije kuma, djevera i staroga svata u istoj ulozi, koja je, čini se, karakteristična za Makedoniju, uz već spomenutu kombinaciju kuma i djevera u toj ulozi bez staroga svata, po čitavom su prostoru sporadično svjedoci kum i stari svat bez djevera. Kombinacija tih triju svjedoka javlja se nešto češće još samo po Srbiji na raznim stranama, no mnogo je praznog prostora na karti pa se zapravo ne može pouzdano odrediti učestalost te pojave. Nešto podataka ima u susjednoj Bosni, na krajnjem jugoistoku Bosanske Posavine, uz pojedinačne potvrde po ostaloj Bosni i jedan slučaj u Crnoj Gori te nešto podataka na sjeveru Banata, no za Vojvodinu uopće, a osobito za Banat, jedva da ima nešto kartografskih podataka. U Hrvatskoj se javlja samo pojedinačno u središnjem dijelu Posavine i u pokupskom kraju.

Kum je svjedok ponegdje zajedno s *prikumkom* uglavnom prvenstveno u pravoslavnom stanovništvu, razasuto po čitavom južnoslavenskom prostoru. U Hrvatskoj je nešto više potvrda u zapadnoj Slavoniji i na Kordunu, te sporadično u Bilogori, Pokuplju, Baniji, Gorskom kotaru, Lici i u zapadnoj Bosni. U Lici je ta pojava također zabilježena kod pravoslavnog stanovništva, premda je poznaju i katolici, u okolici Perušića i u Lovincu (Lasić 1999:136). Rijetkih podataka o tome ima u arhivskoj građi i prema novijim istraživanjima za područje Ravnih kotara i Bukovice u katoličkog stanovništva (Rapo 1987b; ibid. 1989; Černelić 2010-2011). Ta kombinacija uloge svjedoka pojavljuje se ponovno tek u južnoj Srbiji u pojedinačnim lokalitetima. Nešto potvrda ima i u sjeveroistočnoj i južnoj Makedoniji, no valja naglasiti da se ovdje radi o svatovskom časniku *potkum(ak/nik)* ili *podkum*, po svoj prilici prikumku srodnom svatovskom časniku. Pojedinačno je svjedok *potkumnik/podkum* uz kuma i staroga svata ili uz kuma, staroga svata i djevera.⁵⁰

Ponegdje je uz kuma svjedok *kuma*, njegova pratilja. Tih potvrda ima sporadično na čitavom prostoru, no znatno rjeđe na istočnim stranama. Nešto je više tih potvrda u Istri, u zapadnoj Slavoniji s Posavinom i u istočnoj Bosni, no i na tim prostorima razasuto.⁵¹

⁵⁰ Lokaliteti: sign. OS 241; mU 123; Os 421. U Makedoniji se uz ove i ostale mogućnosti prikazane na karti u ulozi svjedoka javljaju specifične kombinacije koje nisu prikazane na karti te stoga navodim signaturu lokaliteta uz svaku navedenu kombinaciju. U Makedoniji je još i regionalno specifičan svatovski lik *pobratim*, jedan ili više njih (navode se ponekad u množini). Sporadično je *pobratim* svjedok uz kuma i djevera (pr 433; Rr 232; rS 332), drugi put uz kuma i staroga svata (mS 442; Mt 342; mt 211; Op 333; Op 434; OS 214; Pp 221; rS 323) ili uz svu trojicu (pr 244). Pojedinačne su potvrde izjednačavanja *pobratima* s djeverom (Rr 232; Rs 112) ili sa starim svatom (Sr 343). U pojedinim mjestima *pobratim* ili *pobratimi* nastupaju kao svjedoci uz kuma (mt 143; oU 224; Pp 144; Pp 321; pp 231; pr 313; PS 331; pS 124; pS 212; pS 433; RS 212; rS 311; sr 223; ST 242). Taj je naziv kao sinonim za djevera potvrđen i u južnoj Dalmaciji, što je već ranije spomenuto (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997).

⁵¹ Pritom treba računati i s mogućnošću da se radi o novijoj pojavi, budući da se prema rijetkim potvrdama u literaturi kumu većinom u toj ulozi označava novijom pojavom.

Prije nego što razmotrim pojavu kuma i staroga svata u ulozi svjedoka, treba izdvojiti i pojedinačno zastupljene kombinacije časnika u ulozi svjedoka. Po Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini javljaju se sljedeće kombinacije ili alternative: *kum, kuma i djever*; *kum, kuma i stari svat*; *kum, djever ili stari svat i kumovi ili djeveri*. Te su pojave iznimke i označene su posebnim znakovima na karti da bi se bolje uočila varijabilnost kombinacija u odnosu na ostale češće kombinacije. Također je posebnim znakom na karti označeno svega nekoliko lokaliteta u kojima nema podataka o kumu.

Kombinaciju kuma i staroga svata u ulozi svjedoka izdvajam na kraju ovoga pregleda kao karakterističnu pojavu u bačkih Bunjevaca. Podatci koji se odnose na bačke Bunjevce i Šokce jedini su podatci koji su na kartu uvršteni iz drugih izvora. Bez tih podataka ne bi bilo podataka o toj pojavi u Bunjevaca jer se svega jedna ispunjena upitnica iz Bačke i Vojvodine u cjelini odnosi na Hrvate. Podatci o ulozi svjedoka u Bunjevaca prikupljeni su terenskim istraživanjem (Černelić 1986a), a za Šokce navedeni su u knjizi Mile Bosić (1992). Prema tim izvorima u obje hrvatske skupine u Bačkoj uz kuma je svjedok stari svat. Ti su podatci nešto precizniji od onih u upitnicama pa se u nekim lokalitetima naglašava da je stari svat nevjestin, a kum mladoženjin svjedok. I u pojedinim upitnicama ima takvih podataka, ali nisu posebno označeni na karti jer bi to dodatno zakompliciralo ionako već složenu sliku rasprostranjenosti svih zastupljenih kombinacija. U dijelu tih upitnica, osobito za područje Slavonije, ističe se ta razlika. Upitnice EA donose podatke samo za bačke Bunjevce iz lokaliteta Tavankut i oni se podudaraju s prikupljenim podacima i u ostalim bunjevačkim naseljima u Bačkoj, kao i ponekim u južnoj Mađarskoj. U većini istraženih mjesta ne pravi se razlika između nevjestina i mladoženjina svjedoka, no ponegdje se ističe da je kum mladoženjin svjedok (Baja, Gornji Sentivan, Matević u Mađarskoj, te Matarići i Lemeš u okolici Sombora). Rjeđe se javlja mogućnost da je nevjestin svjedok kum, a mladoženjin stari svat (Bikić u Mađarskoj, salaši Gradina i Lugovo kod Sombora). Kum i stari svat vjenčani su svjedoci još u dijelu Potisja u Bačkoj, uglavnom u sjevernom dijelu istočnog Srijema i pojedinačno u Banatu (usp. Černelić 1991:31, 183).⁵²

Ova se pojava nastavlja u dijelu Baranje, u istočnoj i središnjoj Slavoniji i gotovo po čitavoj Posavini, uključivši i Semberiju. Između Bačke i Slavonije javlja se klin uglavnom neistraženog područja (veći dio Baranje) i pojave kumova u paru (dio istočne Slavonije i Srijema). Nešto je više podataka u zapadnoj Bosni u porječju Vrbasa s tendencijom širenja prema krajnjem zapadu Bosne, gdje ima nešto pojedinačnih potvrda. Kum je bio svjedok u paru sa starim svatom u okolici Novske (Škrbić 2000-2001:196). To je ujedno najzapadnija granica ove kombinacije, uz nekoliko pojedinačnih slučajeva na raznim stranama: na otoku Rabu i u Žumberku uz slovensku granicu. Na Rabu tu pojavu potvrđuje i arhivska građa (Bonifačić Rožin 1953b). Malo podataka ima i u istočnoj Bosni uz Drinu, u porječju Bosne

⁵² Kako je već i ranije naglašeno, veliki dio Vojvodine nije obuhvaćen ispitivanjem pa nema dovoljno podataka za pouzdano utvrđivanje ove pojave, kao i uloge svjedoka uopće na području Vojvodine.

(nekoliko potvrda oko Sarajeva), te se u sporadičnim tragovima spušta prema istočnoj i zapadnoj Hercegovini, gdje je nešto više pojedinačnih primjera, uz samo jednu izoliranu potvrdu kod Slanoga u južnoj Dalmaciji. Zanimljiva je također jedna potvrda *staroga svata* u ulozi jedinoga svjedoka na Pelješcu. Čini se da je u prošlosti te pojave moralo biti više i na području Dalmacije. Potvrda o tome ima u Lovrića (Černelić 1991:31). Kako se u literaturi takvi podatci uglavnom ne navode nije moguće pouzdano utvrditi ima li te pojave i do novijih vremena na ovome području. Vezano uz Bunjevce u cjelini zanimljiv je i jedini takav podatak potvrđen u Moravicama u Gorskom kotaru izvan upitnica EA (Vondraček-Mesar 1987a). Za ostala područja u literaturi ima tek nekoliko potvrda u Slavoniji (nešto ih je više u arhivskoj građi uključujući i Baranju) i u Srbiji.⁵³

Ta je pojava nešto više zastupljena u Srbiji, osobito u jugozapadnim dijelovima te se nastavlja s nešto više potvrda na sjeveroistoku Crne Gore. Razasutih podataka, ponegdje i u manjim skupinama, ima i u drugim dijelovima Srbije, no valja ponovno naglasiti da na karti ima dosta neispunjenog prostora. Ta je pojava razasuta i po Makedoniji, gdje se javlja uz češču kombinaciju kuma, starog svata i djevera, kao i kuma i djevera. Takva prostorna zastupljenost (ma koliko nepotpuna ona bila, pa i nepouzdana - primjer upitnica za Bosnu i Hercegovinu) pokazuje zanimljivu sliku. Ako se promatra samo gustoća pojavnosti možda bi bilo preuranjeno zaključiti da je to karakteristična panonska pojava, zbog njezine osobite raširenosti u Slavoniji, Posavini i u Bačkoj. Čini se da je ta pojava u prošlosti mogla biti više rasprostranjena. S jedne strane, na to upućuje nešto izraženiji muslimanski klin s negativnim podacima o kumu u istočnoj Bosni, koji kao da razdvaja tu pojavu na dva dijela (panonski sa sjevernobosanskim i istočni dio preko Drine). Unutar toga klina ima i drugih viševrstnih kombinacija. S druge strane, moguće je također da taj klin dijelom predstavlja nekadašnji granični pojas i da se pojava uslijed migracija s juga izravno širila prema sjeveru i/ili prvo prema zapadnoj Bosni, a potom prema sjeveru porječjem rijeke Vrbas u Slavoniju, Posavinu, Srijem i Bačku. Ako se pritom izdvoje Bunjevci zanimljivo je da na čitavom području Dalmacije sa zaleđem nema te pojave s izuzetkom potvrde u Lovrića (tek uz jednu potvrdu u južnoj Dalmaciji), ali je ima u istočnoj i zapadnoj Hercegovini. Isprekidani tragovi vode je preko porječja Vrbasa prema sjeveru. Među primorsko-ličkim Bunjevcima i uopće u tom kraju pojava je nepoznata, s izuzetkom potvrde u Moravicama u Gorskom kotaru (ibid.).

Ako se čitav prostor pojavnosti te podjele uloge svjedoka razmotri u cjelini, uočava se zanimljiva razlika između njegove zapadne i istočne polovice. S Mediterana se očito širila pojava dvojice kumova (što je u skladu s crkvenim propisima, koji nalažu dvojicu svjedoka). Novi naziv pristigao sa zapadnog romanskog prostora, kojim se počela obilježavati uloga vjenčanog svjedoka, ima upravo najviše potvrda

⁵³ Kurjaković 1896:153; Marković 1986:36; Toldi 1987:86; ibid. 1994:119; Petrović 1985; ibid. 1989b; Demir 1994; Bajsic 1994; Marković 1994; Matoković 1994; Vuković 1994; Fezi 1995; Sinožić 1995; Balen 1996; Kegalj 1996; Premuž 1996; Adžaga 1997; Mijaković 1997; Španiček 1986; Schneider 1998; Bušić 2000; Grbić 1909:178; Petrović 1948:175; Nikolić 1910:112; Antonijević 1971:145.

po čitavom Jadranu. Prema unutrašnjosti počinje dijelom uz kuma ulogu svjedoka preuzimati djever, no na čitavom tom prostoru obje su mogućnosti gotovo ravnomjerno zastupljene, s tim da se djever ipak rjeđe uključuje u tu ulogu. Ta je pojava uočljiva na čitavoj zapadnoj polovici prostora i prodire sve do panonske zone, gdje je potvrđena i u zapadnom i istočnom dijelu. Takav prostorni raspored pojave upućuje da bi veća zastupljenost pojave kuma i staroga svata u ulozi svjedoka na tim prostorima bila rezultat migracija kojima se je ona širila prema panonskim prostorima. U istočnoj polovici prostora prevladava postojanje jednoga kuma te pojava drugog časnika kao svjedoka uz kuma (češće stari svat, rjeđe djever, a osobito u Makedoniji uz kuma i stari svat i djever).

Utvrđivanjem osnovnog prostornog rasporeda pojave kuma u ulozi svjedoka, može se uočiti sljedeći pregled te pojave. U kajkavaca nema kuma, svjedoci su drugi časnici, koji se nerijetko nazivaju kumom u toj ulozi, što znači da se kum izjednačava s drugim svatovskim časnikom, u najviše slučajeva s djeverom i da se koristi taj termin u značenju vjenčanog svjedoka. U čakavaca su većinom kumovi u paru vjenčani svjedoci, rjeđe kum u kombinaciji s djeverom, a ta pojava počinje bivati više zastupljena u graničnom štokavsko-čakavskom govornom području. Ako se raspored pojave kuma i djevera u ulozi svjedoke promatra u usporedbi rasporeda dijalekta prema predmigracijskoj dijalektološkoj karti uočava se da ova pojava prevladava u čakavskoj govornoj zoni, s izuzetkom zapadne Bosne i zapadne Hercegovine (usp. Brozović 1970, karta 1). Međutim, raspored te pojave u predmigracijsko vrijeme mogao je biti različit. U štokavaca je slika vrlo šarolika. Osim kumova u paru, kum se češće javlja u kombinaciji s raznim drugim časnicima u toj ulozi, a najviše zastupljena varijanta kombinacija je kuma i staroga svata u ulozi svjedoka. Premda je novonastala pojava vjenčanog svjedoka podjednako zahvatila i ovaj istočni prostor raspored kombinacija uloga u prostoru daje naslutiti da se na zapadnim stranama ona više održala u izvornom obliku, a to znači s novim sudionicima u svadbenim običajima, koji su preuzeli tu novu dužnost u svadbenim običajima, te otuda pojava dvojice kumova. Ta se pretpostavka može temeljiti na činjenici da su se u ovu ulogu manje uključivali svatovski časnici koji su već imali svoju časničku ulogu u tradicijskoj svadbi za razliku od situacije na istočnim stranama, gdje su se tradicijski elementi više približili i uključili u crkveni obred vjenčanja. Zanimljivo je da postupno, u dijelovima čakavskog govornog područja, osobito na otocima, kum postaje gotovo jedini svatovski časnik, katkada još samo uz zastavnika, a većina ostalih gubi se ili im se umanjuje uloga i značenje u svadbenim običajima.

Na istočnim stranama nerijetko je i sam crkveni čin vjenčanja prožet mnogim arhaičnim tradicijskim obredima. Stoga se može pretpostaviti da je novi element nametnut tradicijskom svadbenom obredu bio prihvatljiviji u formi koja joj je bila bliža, što se odrazilo i na uključivanje tradicijskih svatovskih časnika u novu svatovsku ulogu svjedoka, s kojom je u svadbenu terminologiju ušao i naziv kum. Uz jedan novi lik, pridružio mu se drugi, već dobro poznati stari lik u svadbenim običajima, koji su u izvršavanju ove nove svadbene dužnosti počeli istupati u paru. Na taj način moglo je doći do prilagođavanja novonastaloj situaciji. U isto vrijeme

novome svatovskom liku, kao stranom elementu, trebalo je dati i neka tradicijska obilježja da bi se lakše uklopio u postojeći model običaja. Čini se da je proces stvaranja i izrastanja u novu važnu svatovsku čast znatno ranije započeo s pritjecanjem slavenskih etničkih i kulturnih elemenata i njihovim preplavlivanjem starog predslavenskog sloja. Vjenčani svjedok pojavljuje se dosta kasno te se uz naziv kum i njegovu ulogu uključuju upravo ti elementi svatovske časti u nastajanju, koji je možda već i bio oblikovan u to vrijeme. Je li prije naziva *kum* postojala i neka druga terminološka oznaka za tu novu čast, ostaje nepoznanica. Pretpostavljam, dakle, da je bilo prirodnije povezati u jednu cjelinu tuđe kulturne elemente različitog podrijetla da bi se novi svatovski časnici na neki način izdvojio i razlikovao od već postojećih izgrađenih svatovskih časnika. Taj pretpostavljeni dugotrajni proces stvaranja novoga svatovskog časnika zahvatio je veći dio populacije i prostora u okviru kojega je nastajao. Na tom su prostoru vjenčanom svjedoku s nazivom kum dodani odgovarajući elementi uloge karakteristične za svatovskoga časnika predslavenskog stanovništva kojega su skupine Slavena dolaskom na ove prostore postupno prihvaćale kao svojega časnika. Ne može se pouzdano znati je li još prije pojave kuma taj novi časnici bio već formiran i imao neku drugu oznaku svoje časti, no čini se da je naziv kum stigao u pravo vrijeme i donio ime novonastaloj časti. U mnogim krajevima, osobito na jugozapadnim stranama jugoistočne Europe, kum je ostao pretežno samo svjedok prema podacima iz upitnica EA. Prema literaturi, u kojoj su podatci o ulozi svjedoka uopće manjkavi, kum je u mnogim krajevima, negdje više, negdje manje rasterećivao pojedine svatovske časnike preuzimajući neke od njihovih dužnosti, ne uvijek i njihovu časničku ulogu; međutim, o tome ću raspravljati u narednim poglavljima. Ipak, njegova osnovna uloga svjedoka, nakon uvođenja u običajni slijed nije se mijenjala niti je značajnije remetila ustaljeni tradicijski model. Ponegdje su se toj ulozi svjedoka priključili i neki drugi časnici koji su uz to i dalje obnašali svoje ostale važnije uloge. No, dio svojih dužnosti prepustili su katkada i kumu. Može se reći da je u krajevima u kojima je kum pretežno zadržao samo svoju osnovnu ulogu svjedoka bilo manje promjena u preslojavanju uloga pojedinih svatovskih časnika i da se kum nije „uplitao“ u druge časničke dužnosti. Razvojni procesi bili su različiti u područjima u kojima je prožimanje pojava različitog podrijetla (kršćanski, slavenski, predslavenski) bilo izravnije, izrazitije i složenije. Zapravo su na našim zapadnim stranama kršćanski i tradicijski elementi ostali više manje odvojeni jedni od drugih, barem kada je riječ o ulozi vjenčanoga svjedoka. Tek će se razmatranjem uloge kuma u cjelini i drugih pojava moći približe odrediti mogući užji prostori na kojima su se u uvjetima višestrukih strujanja oblikovale i razvile određene specifične pojave u svadbenim običajima, koje su se slijedom kasnijih povijesnih događaja širile prema zapadu i sjeveru.

Ovim razmatranjima dijelom zašla sam i u širu raspravu o svatovskom časniku kumu uopće. Premda ću nadalje svaki element njegove uloge razmatrati odvojeno, ipak treba imati u vidu cjelinu njegove pojave u svadbenim običajima. Sam naziv kum i uloga svjedoka noviji su elementi uloge te svatovske časti, s kojom su se postupno stopili.

Stari svat kao drugi svjedok uz kuma u bačkih je Bunjevaca, a dijelom i u panonskim krajevima uopće izgubio svoja glavna časnička obilježja i gotovo da se njegova uloga svela na ulogu svjedoka. Izvorno je on jedan od najvažnijih slavenskih svatovskih časnika (Komorovský 1976:96-98). Nasuprot tome, kum je poprimio upravo takva opća obilježja izvorno svojstvena *starome svatu* (uloga starješine svatova). Na primjeru raspodjele uloge svjedoka između kuma (izvorno nositelja te uloge) i *staroga svata* (koji je dijelom preuzima) i zamjene njihovih primarnih uloga (svatovski starješina) moguće je pretpostaviti sljedeće: u većini ostalih krajeva u kojima se ova dva časnika javljaju u paru kao svjedoci, stari svat je zadržao svoju primarnu ulogu starješine svatova, samo se pridružio kumu u ulozi vjenčanog svjedoka. Moglo bi se pretpostaviti da je u početku u vrijeme izrastanja Bunjevaca u posebnu etničku skupinu i u njihovoj pradomovini moralo biti tako. S vremenom je slabila uloga *staroga svata*, a jačala uloga kuma, premda su i nadalje obojica zadržala ulogu svjedoka u podunavskih Bunjevaca, a promjene su se događale u časničkom dijelu njihovih uloga, u kojima je očito postupno dolazilo da inverzije. O tim svojstvima kumove uloge bit će riječi u jednom od narednih poglavlja. Istraživanja među primorsko-ličkim Bunjercima ukazuju na isti odnos prema *starome svatu*. Poneki kazivači, primjerice u Pazarištima, ga niti ne potvrđuju, a drugi se sjećaju da ga je nekad bilo, poistovjećujući njegovu ulogu s ulogom *čauša* ili *stoloravnatelja* (Černelić 1996). Ovdje *stari svat* nije niti svjedok, već je uz kuma svjedok djever, što je prema rasporedu kartografskih podataka slučaj i na širem području Like uz pojavu kumova u paru u toj ulozi. Isti je slučaj i u Ribniku, s tom razlikom da *stari svat* postoji i ima ulogu zabavljača svatova, no kum je po rangu ispred njega i u ovom području Like (ibid. 1992). I u drugim područjima Like, Primorja i velebitskog Podgorja uočljiva je slična marginalizacija uloge *staroga svata* o čemu će više riječi biti u jednom od narednih poglavlja. Ako pažljivije pogledamo na raspored časnika u ulozi svjedoka na području bunjevačke potencijalne matične pradomovine, može se uočiti da su se na tom prostoru prožimale i izmjenjivale pojave karakteristične za čakavsko i štokavsko govorno područje, u čijem širem graničnom pojasu uz kumove u paru prevladavaju kum i djever u ulozi svjedoka. I stari svat se uz kuma pojavljuje u toj ulozi, više u dinarskom zaleđu, ali nešto podataka ima i u južnom jadranskom području.

S obzirom na Bunjevce u cjelini na kraju se valja osvrnuti na suodnos tih dviju pojava na prostorima njihove moguće matične pradomovine u odnosu na prostore koje su naselili. Obje te kombinacije časnika u ulozi svjedoka na tom se prostoru javljaju jedna uz drugu, što znači, po svoj prilici, da su se i jedan i drugi pridružili kumu u ulozi svjedoka još u bunjevačkoj pradomovini. Potvrda tome jesu pojave kuma i starog svata u ulozi svjedoka u Hercegovini (područje Širokog Brijega u zapadnoj i dio Gornje Hercegovine prema sjevernom dijelu Nevesinjskog polja u istočnoj Hercegovini). U isto vrijeme na području zapadne Hercegovine češće se javlja djever uz kuma u ulozi svjedoka (prostor između rijeke Lištice i Drežnice, Duvanjsko polje i područje Rame, Prozora i Orašca i manja oaza s obje strane Zalomske rijeke u južnom dijelu Nevesinjskog polja u istočnoj Hercegovini). Dakle, obje kombinacije uloge bile su zastupljene na užem mogućem izvorišnom području.

ju Hrvata Bunjevaca. Moguće je da je upravo njihovim raseljavanjem ta pojava prorijeđena na tom području, no to se ne može pouzdano utvrditi s obzirom na nedostatak podataka za neka ranija razdoblja. Ipak se na temelju ovakvog rasporeda podataka može pretpostaviti da su skupine Bunjevaca koje su se selile prema sjeveru još iz pradomovine zadržale kuma i staroga svata kao svjedoke i u susretu s drugim hrvatskim skupinama na tom putu još su više učvrstili takvu podjelu uloge. Za razliku od sjevernog seobnog vala, one bunjevačke skupine koje su krenule prema zapadu u novi su zavičaj prenijele kombinaciju djevera i kuma u ulozi svjedoka. Pojedinačno se i na tim zapadnim stranama javlja kombinacija kuma i staroga svata, na Rabu i u Gorskom kotaru. Zanimljivo je da pojava kumova u paru prevladava od područja ušća Neretve (uz dio praznog neispitanog prostora) pa sve do Dalmatinske zagore duž hrvatsko-bosanske granice zahvaćajući nešto dublje Livanjsko polje. Unutar toga područja ima usporedo i nešto potvrda pojave djevera i kuma u ulozi svjedoka. Nadalje se te dvije kombinacije gotovo u podjednakom omjeru javljaju jedna uz drugu prema sjevernoj Dalmaciji, Primorju i Lici. Zanimljivu sliku pokazuje i područje južne Dalmacije od Slanoga do Cavtata. Kod Slanoga se u ulozi svjedoka kao jedina potvrda pojavljuju kum i stari svat (u Trnovi na Pelješcu javlja se stari svat kao jedini svjedok), u nastavku je nešto potvrda kumova u paru, a na tu se pojavu nastavlja mala oaza pojave kuma i djevera u toj ulozi, uz još jednu potvrdu nešto južnije kod Čilipa. Ako se dalje prati ta pojava prema jugoistoku, zanimljiv je raspored tih kombinacija u dijelovima Crne Gore. Uz Boku kotorsku prema sjeveru ima nešto potvrda kombinacije kuma i djevera, uz nekoliko pojedinačnih potvrda kombinacije kuma i staroga svata u sjeveroistočnim dijelovima. U porječju Zete te se dvije kombinacije javljaju usporedo, a prema sjeveroistoku prevladava pojava staroga svata i kuma u toj ulozi.

Ako se ta pojava prati na području bunjevačkih seoba prema Dalmaciji, Lici Primorju i Gorskom kotaru, može se zaključiti na temelju raspoloživih podataka da je za starije čakavsko stanovništvo jadranskih i graničnih dinarskih prostora bila karakteristična pojava dvojice kumova u ulozi svjedoka. Ta se pretpostavka temelji na rasporedu podataka s naših otoka, gdje je ta pojava gotovo isključiva. Potvrde pojave kuma i djevera u ulozi svjedoka na području sjevernodalmatinske obale i zaleđa zahvaćajući susjedne dijelove Bosne, Liku i srednje i južno velebitsko Podgorje, upućuju da bi one bile rezultat bunjevačkih seoba prema zapadu. Osnovu za takvu pretpostavku pruža nešto češća pojava te kombinacije u zapadnoj Hercegovini, užem području moguće bunjevačke pradomovine. U isto vrijeme kartografski pregled razmatranih pojava pokazuje da je bunjevački matični prostor u svom izvorištu mogao zapremati razmjerno široko područje, da su već na ishodišnim prostorima bili izloženi kulturnim preslojavanjima te nisu imali sasvim ujednačeno kulturno naslijeđe, na što su već i prethodna istraživanja dobrim dijelom ukazala.

2.1.3. Karta 2: Nazivi

Podatci o nazivima za kuma prikazani su na karti br. 2. Nazivi.⁵⁴ Karta je izrađena na temelju radne verzije karte prvog stupnja. Na prvi pogled čini se da je tih podataka malo. Razlog tome je što se na kartu nisu unosili podatci o nazivu *kum*, koji je najviše zastupljen naziv za ovoga časnika, tako da je na čitavome ostalom prostoru u upotrebi taj naziv. Za precizniji prostorni raspored osnovnog naziva *kum* treba stoga usporedno pratiti podatke na karti br. 1. Uloga svjedoka, gdje su označena područja u kojima nema kuma, a istovremeno se mogu uočiti područja koja nisu obuhvaćena ispitivanjem.

Na karti su razvrstani sljedeći podatci o nazivima: *debeli kum* (jedan); *debeli kum* (mladoženjin); *debeli kum* (nevjestin); *debeli kum + tanki kum/mršavi kum/kum* (neodređeno); *debeli kum* (oba); *debeli kum* (u pjesmi); *prvi i drugi kum* u više mogućih kombinacija; *kumpar*; i vlaški nazivi za kuma: *nun(ko)* i *naš*.

U klasifikaciji podataka polazim od naziva *debeli kum*, koji se može odnositi na kuma uopće kada postoji samo jedan kum, kako se vidi i iz navedene tipologije, isto tako na jednoga od kumova, mladoženjina ili nevjestina, s time da ponekad nije navedeno o čijem je kumu riječ (ili se možda ne pravi razlika među njima). Uz naziv *debeli kum*, u kombinaciji se pojavljuju nazivi *tanki kum*, *mršavi kum*, *kum*, *drugi kum* i još nekoliko pojedinačnih kombinacija koje nisu posebno označene na karti.

Ukupna prostorna zastupljenost pojave naziva *debeli kum* u svim naznačenim kombinacijama pokriva područje zapadne Slavonije s dijelom Podravine, područje sjeverozapadne, zapadne i jugozapadne Hrvatske. Na ostalom području ima tek sporadičnih potvrda, nešto više još samo u zapadnoj Bosni te razasuto po ostaloj Slavoniji. Najčešće je naziv *debeli kum* oznaka za jedinoga kuma ili za mladoženjinog kuma, ponekad nije navedeno na kojega od kumova se taj naziv odnosi, a rjeđe je oznaka za nevjestina kuma.

U sjevernom dijelu zapadne Slavonije, zahvaćajući i dijelove Bilogore, prevladava *debeli kum* kao jedini, a u južnom dijelu *debeli kum* kao mladoženjin kum. U selu Klokočevac uz naziv kum za jednoga kuma koristi se i naziv *debeli kum*, a potvrđen je i u selu Gaj u okolici Pakraca i u selima u okolici Novske u zapadnoj Slavoniji (Ivančan-Lovrenčević 1969:48; Fezi 1995, Škrbić 2000-2001:195). Obje spomenute mogućnosti sporadično se javljaju i u istočnoj Slavoniji, uz pojedine slučajeve kada nije određeno kojega od kumova označava taj naziv po Slavoniji i u Bačkoj. U Slavoniji je naziv *debeli kum* potvrđen u Sikirevcima za starijeg člana iz kumove kuće, dok se u Beravcima i u Gundincima ističe da su *debeli kumovi* kumovi roditelji; u Gundincima i Sikirevcima njihova je dužnost da nose u svadbu *kumovu čast* (Marković 1986:39; Toldi 1987:79; ibid. 1994:122). I na području sjeverozapadne Hrvatske izmjenjuju se poglavito te dvije mogućnosti, dok je u samo dva lokaliteta *debeli kum* naziv za oba kuma na ovome području i uopće. *Debeli kum* kao

⁵⁴ Uvršteni su odgovori na dio pitanja br. 4 (Upitnica IV, tema 12). *Naročito spomenuti postoje li kod glavnih svatova ove časti: a) Kum, posebno mladoženjin (debeli kum ili?), posebno nevjestin (tanki kum ili?).*

jedini svjedok javlja se u Žumberku i u Pokuplju, uz jedan podatak na Baniji. Za Žumberak ima potvrda i izvan kartografskih podataka (Muraj 1978:118). Arhivska građa potvrđuje pojavu toga naziva i u Moslavini (Tomaš 1995). U Gorskom kotaru prevladava naziv *debeli kum* za nevjestina kuma, no ima potvrda i svih ostalih mogućih kombinacija. Mladoženjin kum je *debeli kum* na području Petrove gore i na Kordunu, dok pojedini podatci na tom području nisu precizni o tome čiji je to kum. Sporadičnih potvrda ima i u sjevernom Primorju. U Lici je ta oznaka za kuma često potvrđena, ponajviše za mladoženjina kuma, uz nešto podataka o takvom nazivu za jedinoga kuma, kao i o *debelom kumu* bez oznake pripadnosti. Ta se pojava nastavlja na područje sjeverne Dalmacije, zahvaćajući u prvom redu južno velebitsko Podgorje, dijelom Ravne kotare i Bukovicu, gdje postupno prestaje pojava dvojnih naziva za kumove, tako da se dalje u Dalmaciji *debeli kum* kao jedini kum javlja još samo pojedinačno u Dalmatinskoj zagori, Sinjskoj i Imotskoj krajini, a kao naziv za mladoženjinog kuma potvrđen je i južnije pod Biokovom, kod Opuzena i na Pelješcu. U literaturi je potvrđen samo u Kijevu te prema najnovijim istraživanjima u Ravnim kotarima i u Bukovici (Jurić-Arambašić 2000:296; Černelić 2010-2011). Nevjestin *debeli kum* poznat je na otoku Ižu. Isti podatak potvrđen je u arhivskoj građi i u literaturi, gdje je mladoženjin kum *diver*, po svoj prilici tako formuliran podatak odnosi se na ulogu svjedoka (Marijan i Sokolović 1986; Cvitanović 1952:24).

Pojedinačnih potvrda naziva *debeli kum* uopće ima na otocima Rabu i Pagu (u dva mjesta, od kojih se u jednome javlja u alternativni s nazivom *kumpar*) te na Pelješcu. Ta je pojava potvrđena na Pagu i na Rabu i izvan kartografskih podataka (Širola 1933:100; Bonifačić Rožin 1953b). Osim spomenutih oaza u zapadnoj Bosni još je nekoliko pojedinačnih slučajeva potvrda pojave jednoga *debelog kuma* razasuto po Bosni. Na ostalom prostoru ima također nekoliko pojedinačnih potvrda (u Potisju u Bačkoj, po Srbiji, u jugoistočnoj Crnoj Gori i u sjevernoj Makedoniji). Valja spomenuti dva podatka o sjećanju na naziv *debeli kum* još samo u pjesmama u istočnom dijelu Posavine.

Na području gdje je raširena pojava *debeloga kuma* u onim mjestima u kojima su dvojica, drugi kum se označava jednim od sljedećih razlikovnih naziva: *tanki/mršavi/drugi kum* ili samo kum. Najčešća kombinacija naziva jest *debeli i tanki kum*. Osobito je često oznaka za mladoženjina kuma *debeli kum* u kombinaciji s oznakom *tanki kum* za nevjestinog kuma na čitavom prostoru pojavnosti *debeloga kuma*.⁵⁵ Arhivska građa potvrđuje takvu kombinaciju u Lici (Maras 1995; Pascuttini 1996). *Tanki kum* rijetko je oznaka za mladoženjina kuma, uglavnom u Gorskom kotaru i jedanput na Kordunu.⁵⁶ Prema arhivskoj građi u okolici Otočca u Lici *debelim kumom*

⁵⁵ Kako te distinkcije nisu označene na karti, navodim signature upitnica s potvrdom naziva *tanki kum* za nevjestina kuma u kombinaciji s nazivom *debeli kum*: cF 332, CF 442, CG 332, cj 433, df 414, dh 223, dH 332, dh 341, DI 144, dJ 332, dI 431, DJ 211, DJ 434, ef 131, eF 132, eH 432, EI 113, EI 32, EJ 321, eL 331, El 442, Fb 321, FE 212, fe 343, fe 414, FF 341, Gd 212, GE 223, Ge 323, HE 422, He 241, hN 143, Ig 212, iK 212, KJ 214, kJ 234, kS 233, S 414 (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997).

⁵⁶ ed 311, eE 422, Ee 142, ee 332, FF414 (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997).

označava se nevjestin, a *tanjim kumom* mladoženjin kum (Nožinić 1987). Nazivi *debeli* i *tanki kum*, bez određenja koji je od njih mladoženjin, a koji nevjestin kum pojedinačno se javljaju još u Zagorju, slavonskoj Podravini, na području Petrove gore, u Gorskom kotaru i Lici, u porječju Vrbasa u Bosni, u dalmatinskom zaleđu te u zapadnoj Srbiji i sjevernoj Makedoniji.⁵⁷ Pojedinačnih potvrda naziva *mršavi kum* ima u raznim krajevima Hrvatske. Mladoženjin kum naziva se *mršavim* u Gorskom kotaru, no pojedinačno i u sisačkoj Posavini i u Ravnim kotarima,⁵⁸ za Gorski kotar (Vrata, Mrkopalj) potvrda ima i u arhivskoj građi (Vondraček-Mesar 1987b; Černi 1996). Nevjestin kum s tim imenom poznat je u Zagorju, istočnoj Slavoniji, Primorju i u sjevernoj Dalmaciji.⁵⁹ Neodređeno na koga se svaki od tih naziva odnose javljaju se oni u kombinaciji još u Lici i u Bukovici, a prema arhivskoj građi i u Ravnim kotarima.⁶⁰ Uz naziv *debeli kum* u kombinaciji se javlja i osnovni naziv *kum*, nešto češće za nevjestina kuma gotovo na čitavom području gdje ove pojave ima,⁶¹ a kao naziv za mladoženjina kuma pojedinačno u Podravini, zapadnoj Slavoniji, na Kordunu, u Lici i na otoku Ižu.⁶² U Hercegovini nema niti jedne potvrde pojave naziva *debeli kum* prema upitnicama EA. Taj je naziv za područje Broćanske župe potvrđen u tiskanim izvorima u kombinaciji s nazivom kum (Milićević 1915:202). Ista je kombinacija potvrđena pojedinačno po Slavoniji, u Bačkoj, Lici, zapadnoj Bosni, u Bukovici, te u jugozapadnoj i sjeveroistočnoj Srbiji.⁶³ Uz mladoženjina *debelog kuma* rijetko se javlja i nevjestin *drugi kum* u Moslavini i u Gorskom kotaru (DH 343, EE 211), a neodređeno u Podravini i u Slavoniji (cI 213, DJ 134). Još ima pojedinačnih potvrda specifičnih kombinacija: uz mladoženjinog *debelog* javlja se nevjestin *mladi kum* u Gorskom kotaru (dd 441) i *mali kum* u Ravnim kotarima (HE 434); uz nevjestinog *tankog kuma* mladoženjin kum je *mlad kum* u Imotskoj krajini (JI 434); uz mladoženjinog *starijeg kuma* postoji nevjestin *kum* u Slavonskoj Podravini (Dj 143). Ponekad je nevjestin kum *veliki*, a mladoženjin *mali* u Gorskom kotaru i na Zlarinu (ED 444, if 323), a kao *veli* i *mali* u alternativni s nazivima *debeli* i *tanki* u velebitskom Podgorju (ed 311). Izvan kartografskih podataka ta je kombinacija potvrđena u Liču i Benkovcu Fužinskom u Gorskom kotaru, *veliki* i *mali kum* neodređeno u Selcima kod Crikvenice, a kao nevjestin *mali*, a mladoženjin *veliki* još u Ceri kod Drniša (Vondraček-Mesar 1987; usp. Černelić 1991:182-183;).

Nešto je češća kombinacija naziva: *prvi kum* i *drugi kum*. Većinom je prvi kum mladoženjin kum, a nevjestin je drugi kum, ali se rjeđe javlja i obrnuta kombinacija,

⁵⁷ bf 143, Di 111, eE 114, eF 323, eF 422, ef 312, fe 112, ge 333, Gf 333, gi 234, gi 422, GP 241, HG 134, iG 421, iH 232, JI 113, ms 134 (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997).

⁵⁸ ED 231, Ed 324, Ed 423, Eg 212, He 333 (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997).

⁵⁹ bf 342, dk 432, eD 241, HF 423, Ih 343 (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997).

⁶⁰ gE 421, GF 322, He 411 (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997); Rapo 1987b; *ibid.* 1989.

⁶¹ ci 314, dd 421, dh 441, Dj 332, EE 132, Ef 324, EF 414, EF 423, Eh 232, EI 323, EI 414m FE 144, fE 234, Ge 134, GE 221, GF 123, gF 133, gF 141, HF 323, ki 321 (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997).

⁶² cI 422m dI 231, Fe 131, Fe 422, fE 424, hE 324 (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997).

⁶³ ch 433, dJ 112, dK441, dn 223, Ek 231, Ek 412, En 242, Hf 224,, hI 421, If 124, jn 423, lm 444 (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997).

kao i bez određenja njihove pripadnosti. Iznimno postoji i jedan prvi kum. Sve te varijante kombinacija istaknute su na karti razlikovnim znakovima. Razlikovnih naziva prvi i drugi kum ima sporadično po čitavoj Slavoniji (pojedinačno i u Bačkoj i Banatu), u zapadnom dijelu Posavine i u Pokuplju. Nekoliko je potvrda i u Gorskom kotaru i zapadnoj Bosni duž granice s Hrvatskom uz pojedinačne slučajeve u istočnoj Bosni. Ta se kombinacija nešto više pojavljuje u sjevernodalmatinskom zaleđu (Ravni kotari, Bukovica, Zagora), u priobalju kod Pakoštana, Šibenika i u Stonskom primorju na jugu, kao i na pojedinim otocima (Rab, Dugi otok, Hvar), a najviše potvrda ima na Mljetu. U tri se lokaliteta na raznim stranama nevjestin kum naziva drugim kumom, a mladoženjin samo kum (istočna Slavonija, srednja Dalmacija, istočna Bosna). Rijetko se nazivi *prvi* i *drugi kum* javljaju i u alternativni s nazivom *debeli kum*. Nekoliko je primjera u sjevernoj Hrvatskoj i u Gorskom kotaru. Prema prethodnom istraživanju ti se nazivi za kumove u drugim izvorima javljaju još u okolici Otočca u Lici, u Župi Dubrovačkoj i Cavtatu, te u Duvanjskom polju (usp. Černelić 1991:183; Đikić 1989:20).

Premda je pojava kombinacija naziva *debeli kum* i *tanke kum/mršavi kum/kum* znatno češća na gotovo čitavom području Hrvatske (osobito u njezinim zapadnim dijelovima) može se zapaziti da se obje te mogućnosti kombinacija naziva javljaju na gotovo istom području, s tom razlikom da naziva *prvi* i *drugi kum* nema u Turopolju, Žumberku, u području Petrove gore, na Kordunu, u Lici i u zapadnoj Bosni.

Sasvim iznimno i jedan kum sam ima određene specifične nazive: *desni kum*, *glavni kum*, *stari kum*.⁶⁴ Osim toga nekoliko se puta javljaju i sljedeći parovi razlikovnih naziva: *kum* i *drugi kum*, *glavni* i *pomoćni*, te varijante naziva *stari* i *mladi kum*⁶⁵ odnosno *stariji* i *mlađi kum* (Selišek 1996).

Na prostoru sjevernog Jadrana alternativno s nazivom kum često se javlja i naziv *kumpar* (zapadna Istra, područje od Kastavštine prema slovenskoj granici, te na otocima Cres, Lošinj, Pag, Ugljan, Dugi otok, Vrgada). Ovim podacima treba još dodati stariju potvrdu na otoku Hvaru i noviju na Pašmanu (Carić 1897:691; Šlogar i Vrančić 1997). Na Lošinju i u jednome mjestu na Mljetu tom su nazivu alternativni nazivi *prvi kum* za nevjestina i *drugi kum* za mladoženjina kuma, a u priobalju kod Pakoštana naziv *prvi kum* za mladoženjina i *kum* za nevjestina kuma. Uz nazive *prvi kum* za mladoženjina kuma i *drugi kum* za nevjestina kuma u isto vrijeme koristi se i naziv *kumpar* u tri lokaliteta na Mljetu. Ponekad se naziv *kumpar* usporedo koristi s nazivom *kum* u mjestima uz granicu sa Slovenijom, dvaput na Cresu i jedanput na Lošinju. Potvrde o tome ima još i na otoku Zlarinu (Rajković 1982:542). Naziv *kumpar* najbliži je izvornom romanskom obliku naziva za vjenčanog svjedoka i javlja se samo na izrazito čakavskom govornom području. Iznimka je otok Mljet, no samo ako se ima u vidu današnji raspored toga narječja. Druga iznimka je potvrda naziva *kumpar* na krajnjem jugu Jadrana u okolici Bara u Crnogorskom primorju (Jovović 1896:88).

⁶⁴ Dk 242, HG 442, Hg 144 (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997).

⁶⁵ dj 222, Di 442, ed 433, nU 444, Ou 324 (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997).

Zanimljivo je da pojava naziva *debeli kum* za jednoga kuma i tendencija pojavljivanja dvostrukih naziva za nevjestina i mladoženjina kuma odnosno svjedoka, ili samo neodređeno za dvojicu kumova, pokriva nekadašnji širi prostor na kojemu je prevladavalo kajkavsko i čakavsko narječje. Ako se usporedi karta naziva s kartom predmigracijskog rasporeda hrvatskih i srpskih narječja može se zapaziti gotovo potpuna prostorna izjednačenost pojava naziva *debeli kum* za jednoga ili dvojicu kumova i dvojnih naziva za kumove s područjem kajkavskog i čakavskog narječja, s tom razlikom da ta pojava prodire dijelom i u štokavsku govornu zonu (osobito prema zapadnoj Bosni i Slavoniji). Prema takvom rasporedu razmatranih pojava moglo bi se pretpostaviti da se ta pojava širila iz pravca zapada prema istoku. Tako raspoređeni podatci istovremeno su u skladu s pojavom dvojice kumova u ulozi svjedoka, za razliku od istočne polovice prostora gdje prevladava postojanje samo jednoga kuma.

Pojaava naziva *debeli kum* i dvojice kumova nepoznata je u bačkih Bunjevaca. Sporadično je poznaju samo Srbi u Bačkoj, a prema arhivskom izvoru i bački Šokci (Kesejić 1948). Poznaju ga i lički Bunjevci. Na području moguće bunjevačke postojbine ima traga toj pojavi. Prema upitnicama EA sporadičnih potvrda ima po čitavoj Dalmaciji, a prema drugim izvorima nešto ih je više u južnoj Dalmaciji, osobito oko područja ušća Neretve. Na čitavom tom području javlja se u različitim kombinacija, kako su to i kartografski podatci pokazali (usp. Černelić 1991:30, 182, 183; Lasić 1999:136). Erdeljanović navodi za dalmatinske Bunjevce mogućnost postojanja više kumova i ističe da je jedan od njih bio glavni i da se zvao *debeli kum*. Premda su te potvrde zanimljive s obzirom na mogući prostor bunjevačke postojbine, čini se da ni u vrijeme njihova razlaza Bunjevci nisu rabili dvojne nazive za kumove, niti su imali dvojicu kumova. Ako ih je i bilo među tada već možda oblikovanom etničkom skupinom s imenom Bunjevci, veća je vjerojatnost da su ti nazivi nastajali pod utjecajem susjednog stanovništva čakavskoga govora. Čini se da su to upravo prostori susreta tih dvaju pojava. U razmatranju prethodne teme uloge svjedoka, također sam uočila da su dva kuma u paru karakteristična pojava na području čakavskoga narječja, koja je prema štokavskom govornom području sve rjeđa. Kada je riječ o Erdeljanoviću, valja imati u vidu da on zapravo ne razlikuje Bunjevce od ostalog dalmatinskog stanovništva. Možda ih i nije moguće u potpunosti pravilno razlikovati, no ne bi se smjelo uopćavati bez dovoljno pokazatelja o tome da je ta pojava upravo bunjevački specifikum. Prema rasporedu podataka na karti pojava dvojnih naziva za kumove prema svim pokazateljima karakteristična je za starije čakavsko stanovništvo Dalmacije. To je možda razlog da je pojava više izražena u sjevernoj Dalmaciji, gdje je ujedno i približni granični pojas češće pojavnosti dvojnih naziva za kumove, koja je sve izraženija prema zapadu. Čitav taj prostor područje je nekadašnjeg čakavskog narječja, pa se utjecajem starijeg čakavskog sloja na pridošle bunjevačke doseljenike u dijelove Dalmacije i u Liku i Primorje može protumačiti pojava dvostrukih kumova i dvojnih naziva kod ovoga bunjevačkog ogranka. Ako se podrobnije prouče dijelovi Like u kojima je ova pojava češća, može se uočiti da to nisu područja s izraženom bunjevačkom komponentom, premda su

i ta područja dijelom zahvaćena. Istraživanja u Pazarištima pokazala su također da ovdašnji Bunjevci imaju samo jednoga kuma, no naziv *debeli kum* nije im nepoznat, poneki kazivači su tvrdili da je ranije bio u upotrebi, a pojedini su isticali da se koriste istovremeno s nazivom kum (Černelić 1996). Taj je naziv za kuma potvrđen i u Smiljanu prema zapisima Marije Milković (Tomljenović 2011:276). Među primorskim Bunjevcima samo se u pojedinim lokalitetima spominje podjela na *prvog* i *drugog kuma*, s tim da je drugi kum zapravo *diver*, a u naselju Jaruge javlja se naziv *stariji kum* (Birt et al. 2003:489).

Bila bi moguća i drukčija interpretacija, odnosno da je pojava dvojnih naziva za kumove u predmigracijsko vrijeme bila raširenija nego što je to slučaj prema etnološkoj karti. Bunjevačke skupine, koje su se zaputile prema sjeveru, mogle su preko Bosne (porječjem Vrbasač) i Slavonije ponijeti sa sobom naziv *debeli kum* i s vremenom ga postupno izgubiti. U prilog tome bi išla i nešto veća zastupljenost te pojave u Slavoniji, kao i pojedine oaze po zapadnoj Bosni, pa i sasvim sporadični zaostaci sve do sjeverne Makedonije. Zanimljivo je da druge skupine u Bačkoj poznaju naziv *debeli kum* (Černelić 1991:30, 183). Ipak prva mi se interpretacija čini vjerojatnijom, u prvom redu stoga što je pojava časničkog naziva kum uopće u svadbenim običajima relativno nova pojava. Nastala je crkvenom uredbom tek sredinom 16. stoljeća, a zasigurno je trebalo nešto vremena da zaživi u narodu da bi se razvila ovako karakteristična pojava dvojnih naziva. To zapravo znači da se među dvojicom kumova počela praviti razlika, odnosno da je jedan od njih bio važniji po časti od drugoga. Takva obilježja određena pojava može imati tek u svojoj razvijenijoj fazi. Osim toga, najveća gustoća takvih podataka upravo je na području nekadašnje rasprostranjenosti čakavskog i kajkavskog narječja, pa takav raspored podataka daje osnovu za pretpostavku da se pojava dvojice kumova i razlikovnih dvojnih naziva širila iz središta nekadašnje čakavštine, dakle, sa zapadnih i jugozapadnih dijelova Hrvatske prema sjeveru (zahvaćajući i kajkavska područja) i istoku (zapadna Bosna i Slavonija). Sporadični primjeri te pojave uz nekadašnji jugoistočni granični pojas čakavskoga i štokavskoga govora, pokazuju njezinu nešto slabiju prodornost u štokavsko govorno područje, za razliku od njezine nešto češće pojavnosti u Slavoniji i zapadnoj Bosni.

Kako sam već napomenula, taj se naziv dosta često koristi kao oznaka i za jedinoga kuma u pojedinim regijama, usporedo s pojavom dvojnih naziva, dakle, ne isključivo kao razlikovni naziv. Po svoj prilici pod utjecajem pojave dvojnih naziva atribut *debeli* (koji se inače ponajviše odnosi na važnijeg od dvojice kumova) pridružio se na istom području nazivu kum kod onih skupina stanovništva koje su poznavale samo jednoga kuma.

Zanimljiva je pojava naziva *debeli kum* u području sjeverozapadne Hrvatske gdje, kako sam već ranije zaključila, zapravo kuma kao svatovskog časnika nije bilo. I pored toga uočljiva je tendencija širenja naziva *debeli kum* u ovome području. Najčešće je to slučaj izjednačavanja kuma i djevera, koji je u ovome području važan svatovski časnik. U pojedinim upitnicama i sami kazivači naglašavaju da je kum novija pojava u svadbenim običajima ovoga kraja. Nešto takvih potvrda ima i

u tiskanim izvorima, u kojima se ističe da je *debeli kum* drugi naziv ili noviji naziv za *devera* (Kozina 1988:32; Barlek 1987:308). U Donjoj Stubici se nazivi *debeli kum* i *debela kuma* uvode u svadbene običaje tridesetih godina 20. stoljeća (Rajković 1973:161). Slično izjednačavanje djevera i *starešine* s kumovima javlja se u Virju u Podravini, no ovdje se za njih rabe nazivi *drugi* i *prvi kum* (Dolenec Dravski 1987:71). Kum je u ulozi svatovskog starješine potvrđen u Mekušu kod Karlovca; u tom je kajkavskom kraju izjednačen sa *starešinom* (Drganc 1935:216). Ovi su podatci u skladu s uočljivom tendencijom iskazanoj na etnološkoj karti.

U podravske Hrvata u Mađarskoj također se *dever* izjednačava s vjenčanim kumom, za kojega se uz naziv *kum* koristi i izraz *debeli kum* (Begovac 1994:23).

Posebno se treba osvrnuti na pojavu vlaških naziva za kuma: *naš(u)* u sjeveroistočnoj Srbiji i *nun(ko)*, *nunul* u Makedoniji. Potvrda u sjeveroistočnoj Srbiji nema mnogo, tek su pojedina vlaška naselja u tom području ispitivanjem bila obuhvaćena. Dosta je česta pojava naziva *nun(ko)* osobito u jugozapadnoj Makedoniji, nešto rjeđe i u sjeveroistočnom dijelu. Upitnice potvrđuju taj naziv i na području sjeverne Grčke među Makedoncima. Vrlo rijetko se navodi da je riječ o vlaškom stanovništvu. Može se pretpostaviti da ti podatci nisu sasvim precizni, a isto tako je očito da su Makedonci u doticaju s Vlasima prihvaćali njihov naziv za kuma. Na to upućuje činjenica da je taj naziv veće rasprostranjenosti nego što ga Vlasi kao zasebna etnička skupina zauzimaju na prostoru Makedonije. To je po svoj prilici područje u kojemu je postotak vlašskog stanovništva u vrijeme dolaska Slavena bio visok, u odnosu na druga dinarsko-jadranska područja s kojih je u to vrijeme nešto romanskoga stanovništva moglo biti potiskivano prema jugoistoku. Na području Makedonije očito su vrlo rano započela prožimanja vlaških i slavenskih kulturnih elemenata i združivanja uloga glavnoga vlašskog svatovskog časnika s ulogom svjedoka. Karta pokazuje da su se na tom prostoru smjenjivali i prožimali latinski naziv *compater* (*kum*) i rumunjski naziv *nunu* u istom značenju. Naziv *nun* nije se širio izvan granica Makedonije prema sjeveru i zapadu prema rasporedu kartografskih podataka, no ima nekoliko potvrda i u Crnoj Gori, posebno u njezinim južnim krajevima, prema kojima kumče svojega kuma zove *nuko*; u Crmnici je češća suvrstica naziva *nuno* i *nuna* za njegovu ženu (Pavićević 1933:166; ibid. 1936:21; Vukmanović 1935:95). U tom značenju rijetko se javlja i suvrstica naziva *numko* za šišanoga kuma u Makedoniji (Palošija 1965:49-50, 185). Dijete zove svojega šišanog kuma *nun* i u Skadru u Albaniji (Mihačević 1911:109). Riječ je, dakle, o oznaci za krsnog odnosno za šišanoga kuma. Razlog tome treba tražiti u činjenici da su na ovome prostoru ti doticaji bili izravniji i prostorno najbliži izvorištu glavnog vlašskog časnika, koji je i u vlaškoj svadbi preuzeo novu ulogu vjenčanog svjedoka. Iz prožimanja tih dviju komponenti postupno je nastajala i u susjednog slavenskog stanovništva nova svatovska čast. Kasnijim krstarenjima Vlaha prema zapadu taj se utjecaj širio, no ne i naziv, koji se očito u procesu asimilacije sa slavenskim doseljencima izgubio, osobito na zapadnim stranama jugoistočne Europe. Više riječi o etnološkim pokazateljima širenja tih utjecaja bit će u narednim poglavljima. Naziv *nunko* za kuma javlja se i u jugozapadnoj Bugarskoj, upravo na području na kojemu

Vlasi imaju svoja naselja (Vakarelski 1985:177). Uz nazive *kum* i *kalmata*, potvrđen je kod trakijских i maloazijskih Bugara naziv *nònu* (Vakarelski 1935:364, 365).

2.1.4. Karta 3: Opća uloga kuma

U daljnjem razmatranju kumove uloge polazim također od podataka iz upitnica EA koji su razvrstani na karti br. 3. Opća uloga kuma, na kojoj se razmatraju osnovne uloge koje kum obnaša tijekom svadbe. Najviše potvrda ima o kumovoj ulozi svatovskog starješine. Usporedo s tom ulogom razmatra se i pojava isticanja kumove časti. U kartu su uvršteni sljedeći podatci: starješina svatova; starješina svatova i prvi u časti; starješina svatova opisno i prvi u časti; prvi u časti i nekoliko kombinacija kuma u ulozi svatovskog starješine i nekog drugog časnika (nije precizirano s kojim od njih kum dijeli tu ulogu, zbog velike varijabilnosti mogućnosti, na koje će se ukazivati u tekstualnoj analizi podataka) te starješina svatova (drugi časnik) i kum kao drugi starješina. Na istoj karti razmatraju se i ostale opće kumove uloge: starješina i šaljivdžija; šaljivdžija i još po neke kombinacije ove uloge u suodnosu s ulogom svatovskog starješine; nevjestin čuvar; nevjestin čuvar u kombinaciji s drugim časnikom (djeverom ili starim svatom) i vođa povorke.⁶⁶ Analitički ću se osvrnuti i na sporadične potvrde izražavanja časti kumu vezano i uz ove njegove uloge.

Priložena karta svojevrsna je kombinacija karte prvog i drugog stupnja. Razlog takvom kartografskom razvrstavanju podataka nedovoljna je gustoća podataka na određenim prostorima što ne pruža mogućnost za pravilno povezivanje ipak donekle razdvojenih potvrda istovrsnih pojava u jednu veću cjelinu. Sa svrhom isticanja njihove moguće povezanosti u iznimnim slučajevima prostorne blizine takvih podataka te su manje cjeline povezane kraćom crtom. To znači da na manjem prostoru između njih nema podataka o kumu s odgovarajućim obilježjima, no te su potvrde ipak dovoljno blizu jedna drugoj da bi ih se uz nužan oprez moglo povezati uz pretpostavku da bi takvih podataka moglo biti i više. Na ovakav se način prikazivanja podataka na karti ujedno izražava taj oprez, te se izbjegavaju navoditi samo pojedinačne potvrde, ako ima naznaka o široj zastupljenosti pojave, sa svrhom njihove bolje preglednosti na karti. Ipak je nešto više posebnih znakova nego što je to uobičajeno na kartama drugog stupnja, na kojima se znakovima u pravilu označavaju samo pojedinačne izolirane pojave. Taj je postupak bio nužan jer je tih pojava malo i razasute su po čitavom prostoru ili su udaljene od područja u kojima one čine manju ili veću cjelinu. Razlog zbog kojega sam se odlučila na kombinaciju

⁶⁶ Dio pitanja br. 6 iz Upitnice IV, teme 122, odnosi se na izbor starješine svatova i nekih drugih uloga (vođa svadbene povorke, svat koji razveseljava svatove i zbija šale). Uz pitanje: *Naročito spomenuti postoje li kod glavnih svatova ove časti c) Starješina svatova*, kao mogućnost sugeriranog odgovora (koji se navodi kao posjetnik kazivaču na mogući naziv za svatovskog časnika koji obnaša tu ulogu) ne spominje se kum. Nema posebnog pitanja vezanog uz postojanje časnika koji čuva nevjestu, ali u odgovorima se iznosi taj podatak pri spomenu kuma odnosno djevera, ovisno o tome obnašaju li tu uloga jedan ili obojica. Na karti sam razmatrala slučajeve kad tu ulogu ima kum (ili kumovi) i kum u kombinaciji s drugim časnikom (djeverom) ili starim svatom). Uz pitanje *Kum (posebno mladoženjin (debeli kum, ilić), posebno nevjestin (tanki kum) ilić* ističe se pitanje: *Koji je od njih prvi u časti?*

karte prvoga i drugog stupnja, osim njihova cjelovitijeg i boljeg pregleda te usporednog prikaza više vrsti pojava, jest i jasnije uočavanje suodnosa između kumove uloge svatovskog starješine i njegova počasnog statusa u okviru te uloge i izvan nje, kao i ostalih općih uloga koje obnaša tijekom svadbe.

2.1.4.1. Uloga svatovskog starješine i kumova čast

Na karti 3. najviše potvrda ima o kumovoj ulozi starješine svatova. Velika je vjerojatnost da su ti podatci nepotpuni i nedovoljno precizni, no i pored toga uočljiva je nešto veća zastupljenost te uloge u pojedinim krajevima. Za potpuniji uvid u zastupljenost ove kumove uloge kartografski prikaz će se dopuniti s podacima iz literature i iz drugih izvora, koji dijelom pokrivaju ista područja. Nerijetko je kum u isto vrijeme i prvi u časti i starješina svatova, no ponekad nema potvrda o njegovoj ulozi starješine, ali se ističe njegovo prvenstvo među časnicima. Također se ne ističe u svim potvdama njegove uloge starješine svatova i njegovo časničko prvenstvo. Dakako da su svi ti podatci tek relativno pouzdani jer bi sasvim sigurno moralo biti nešto više takvih podataka. Riječ je o ulozi kuma koja nije široko rasprostranjena, što pokazuju i kartografski razvrstani podatci. Ta je uloga pretežno karakteristična za staroga svata, što su potvrdila i ranija istraživanja, tako da je stari svat starješina svatova u dijelu Hrvatskog Primorja, Gorskog kotara i Like, osobito kod pravoslavnog stanovništva (ali ne isključivo), po Dalmaciji i zaleđu, u zapadnoj Bosni i Hercegovini. To je karakteristična pojava dinarskog područja te ujedno ima širu pojavnost na južnoslavenskom prostoru.⁶⁷

I pored toga što je kum rjeđe svatovski starješina ipak se izdvajaju određene regije u kojima je nešto više takvih potvrda, nisu zanemarive niti one regije u kojima se na karti naziru tek tragovi tim pojavama. Na prvi pogled na kartu uočljivo je da se područja u kojima kum ima istaknutu neku od časničkih uloga (najčešće je to uloga starješine) ujedno ističe i njegovo prvenstvo po časti, ne nužno u istim lokalitetima, ponekad i u susjednim regijama. Ima područja uglavnom sa sporadičnim potvdama ili samo kumove časti ili njegove uloge starješine svatova. Uz tu ulogu mogu se priključiti i oni podatci koji je izravno ne potvrđuju, ali važnost kumove uloge u svadbenim običajima daje naslutiti da je zapravo riječ o takvoj ulozi. U isto

⁶⁷ Podatci u upitnicama potkrepljuju tu tvrdnju, no na karti su prikazani samo podatci o kumovoj općoj ulozi. Cjeloviti podatci o časnicima koji obnašaju ulogu svatovskog starješine mogli bi dati zanimljivu sliku časnika koji se smjenjuju u toj ulozi i rasporedu te pojave u prostoru. Na taj način bi se dobio bolji uvid u suodnos sudionika i razvojni proces ove svatovske uloge. Sasvim općenito i okvirno ipak može se na temelju ranijih istraživanja pretpostaviti da je stari svat uz neke druge časnike najčešće starješina svatova na čitavom prostoru s bunjevačkim trgovima pa i na širem prostoru jugoistočne Europe. Često u jednom lokalitetu ima i više onih koji imaju takvu srodnu ulogu. To se najviše tiče prostora koji su nepokriveni podacima na karti, ali i na područjima u kojima tu ulogu ima kum, u nekim se mjestima stari svat javlja kao starješina svatova. Takvo smjenjivanje kuma i staroga svata i drugih časnika u ulozi starješine svatova, kao i pojava više osoba koje međusobno dijele tu ulogu, pokazala se već i na prostoru obuhvaćenom ranijim istraživanjima (usp. Černelić 1991:65-68, 128, 197; *ibid.* 2006:217-223). Činjenica je da se taj proces smjenjivanja kuma i staroga svata u ulozi svatovskog starješine događao upravo na područjima s bunjevačkim trgovima, uz prevaгу kuma u toj ulozi na izrazitijim bunjevačkim područjima.

vrijeme nema drugog časnika koji bi bio svatovski starješina. Takvi podatci također prostorno pokrivaju približno ista područja kao i podatci u kojima se kum izravno imenuje starješinom svatova. Na karti su označeni različitim znakovima sa svrhom utvrđivanja razlika u formulaciji, premda se gotovo bez zadržke može zaključiti da je zapravo riječ o istovrsnim pojavama. Zašto sam se uopće odlučila kartografski prikazati pojavu o kojoj ima relativno malo podataka? Glavni razlog tome je važna časnička uloga kuma, ranijim istraživanjima potvrđena u bačkih i dijelom u primorsko-ličkih Bunjevaca. Pritom se uz pomoć njezina karakterističnog prostornog pregleda lakše može uočiti moguće ishodište te uloge, mogući put njezina nastajanja u Bunjevaca na tom ishodišnom prostoru, kao i putove prenošenja u druge krajeve i u bačko Podunavlje. Ukratko ću se osvrnuti na dosadašnje rezultate istraživanja te pojave, koja za područja svih bunjevačkih ogranaka pokazuje nešto učestaliju pojavnost kuma u ulozi svatovskog starješine, nego što je tih podataka na karti na odgovarajućim područjima (Dalmacija, zapadna Hercegovina, jugozapadna Bosna, Lika, Primorje, Bačka). Kao i na karti 1. uvrstila sam podatke prikupljene vlastitim terenskim istraživanjima u Bačkoj te iz drugih izvora, kojih je vrlo malo, tek jedna potvrda u Subotici, a za bačke Šokce samo u Bačkom Bregu i prema općem podatku.⁶⁸ Ta je uloga kuma poznata i bačkim Srbima, u okolici Sombora i u području srednjeg Potisja (Dimitrijević 1969-1970; Čiplić 1930:116).

Kum se u ulozi svatovskog starješine pojavljuje u svih regionalnih skupina bačkih Bunjevaca, u kojima je kum istovremeno prvi u časti među ostalim časnicima. Ta njegova uloga nije poznata jedino u sjevernim bunjevačkim naseljima u okolici Budimpešte. Potvrđena je u svim ispitanim mjestima subotičke okolice, u samoj Subotici prema jednom starijem izvoru, u dijelu naselja somborskoga kraja (Sombor, salaši na Bezdanskom putu, Lugovo, Gradina) i u južnoj Mađarskoj (Čavolj, Gornji Sentivan). U ostalim naseljima okolice Sombora i u nekim mjestima u južnoj Mađarskoj (Gara, Kačmar) ulogu starješine svatova imao je svatovski časnik *stačela* (usp. Černelić 2006:218-219). Ta je uloga kuma potvrđena i najnovijim istraživanjima u južnoj Mađarskoj u Čavolju, Gari, Kačmaru i Vancagi, što ukazuje da je s vremenom došlo do gubljenja svatovskog časnika *stačela*, čiju je ulogu svatovskog starješine preuzeo kum, što se u ostalim bunjevačkim mjestima u Mađarskoj očigledno dogodilo još i ranije (ibid. 2012).

Dijelom je i na karti uočljiva zastupljenost te uloge u Lici i Gorskom kotaru, no drugi izvori, osobito arhivski, potvrđuju širu pojavnost te kumove uloge na tom području i u Primorju. Terenska istraživanja kod primorskih kako ona ranija (Krmpote, Krivi put) tako i novija (Senjsko bilo, Krivi Put, velebitsko Podgorje) i kod ličkih Bunjevaca (Pazarišta, Sveti Rok, Lovinac) potvrdila su ovu ulogu kuma, ujedno i isticanje prvenstva u časti, te se prema svim pokazateljima može reći da je to karakteristična bunjevačka značajka kumove uloge na ovim prostorima.⁶⁹ Ovim podatcima treba dodati podatke o gotovo kultnom statusu kuma u Bunjevaca

⁶⁸ Černelić 1986a; Knežević 1881:117; Ilić 1960; Vatroslav 1909:74-75.

⁶⁹ Usp. Černelić 2006:56-57; ibid. 2010; Japuncić 1998:266; Birt et al. 2003:491; Lončar i Dačnik 2009:125.

u Donjem Lapcu, gdje su činili manjinu uz srpsko stanovništvo.⁷⁰ U Lici je kum u toj ulozi potvrđen i izvan užih bunjevačkih krajeva, posebice kod katoličkog stanovništva (usp. Lasić 1999:139; Černelić 2006:218-220). Za šire područje Like i Gorskog kotara ima nešto potvrda te kumove uloge u arhivskoj građi, no ne uvijek sasvim preciznih podataka. U Guče Selu kod Gerova i u Mrkoplju kum ima ulogu stoloravnatelja koji se brine za svadbeni protokol; ne ističe se pritom posebna uloga svatovskog starješine (Škrabalo 1993; Černi 1996). U Moravicama se naglašava kumova čast, ali je starješina stari svat u Hrvata, dok je u Srba nevjestin kum svatovski starješina (Poljaković 1997; Vondraček-Mesar 1986). U ogulinskom kraju i u selima ispod Plješivice u Lici tu ulogu i veću čast između dvojice kumova ima mladoženjin *debeli kum* (Pascuttini 1996; Barišić 1997). Zanimljivi su podatci iz Perušića prema kojima nije posve jasno razgraničena uloga svatovskog starješine između starog svata i kuma jer obojica imaju elemente uloge svatovskog starješine: „kum drži zdravice, vodi svečanost, pazi na svatove, dok stari svat pazi na svatove u povorci, održava red na piru i mora biti sposoban, jer on zapovijeda svatovima“ (Vedriš 1998).

Na širem izvorišnom bunjevačkom prostoru ta je pojava prema kartografskim podacima nešto gušća u sjevernim dijelovima zapadne Hercegovine, a sasvim sporadično u dalmatinskom zaleđu i na Pelješcu. Za ovo područje podatci iz drugih izvora daju tek nešto više potvrda. Zanimljivo je da Erdeljanović ne spominje tu ulogu kuma niti u jednome od bunjevačkih ogranaka. Njegova površnost osobito dolazi do izražaja kada je riječ o primorsko-ličkim Bunjevcima jer podatci iz kasnije objavljenih i arhiviranih izvora, te istraženih na terenu ponajviše u Bunjevaca (ali i u drugih stanovnika, u prvom redu Hrvata), izričito potvrđuju tu kumovu ulogu. Bilo bi neobično da u vrijeme kada se Erdeljanović bavio ovim pojavama ta kumova uloga nije bila poznata.⁷¹ Tako i kod dalmatinskih Bunjevaca Erdeljanović samo

⁷⁰ Riječ je o potvrdama u seminarskom radu studentice Anamarije Vidaković. Međutim, ti se podatci ne mogu dokumentirati, budući da studentica nije predala konačnu verziju seminarskog rada, a kasnije joj se izgubio trag te stoga ovaj podatak iznosim po sjećanju na njezin rad jer je značenje i važnost kuma prema tom opisu bilo vrlo upečatljivo.

⁷¹ Razlog je što je Erdeljanović u svojim ispitivanjima manje obuhvaćao bunjevačka i uopće hrvatska područja u Lici, a ravnopravno je donosio podatke za srpska naselja. Usporedno proučavanje bilo bi sasvim u redu da je bunjevačko područje bilo cjelovito ili barem više obuhvaćeno. On se u svojoj knjizi ipak u prvom redu bavio Bunjevcima, pa je više pozornosti trebao posvetiti upravo tim krajevima Primorja, Like i Gorskog kotara, koje je, kao što znamo, sasvim izostavio iz istraživanja. No kada se ima u vidu koji je bio konačan cilj Erdeljanovićeve studije o podrijetlu Bunjevaca, postaje jasno zašto je odabrao upravo ta područja (usp. 2006:273-282). Zbog toga je i navodio pogrešan podatak da je stari svat starješina svatova u primorsko-ličkih Bunjevaca. On to zaista jeste u nekim ličkim krajevima, ponajviše u srpskim mjestima. Stari svat je to i u nekim ličkim bunjevačkim naseljima, ali znatno rjeđe nego što je u toj ulozi potvrđen kum. Novija terenska ispitivanja to su potkrijepila. U Krmpotama, Krivom Putu, Senjskom bilu, u Pazarištima, nije bilo staroga svata, samo još poneki kazivač pamti da ga je nekad bilo ili da su o tome čuli od svojih roditelja, no sama činjenica da je on bio među časnicima koji su se izgubili iz običaja u prvoj polovini 20. stoljeća, pa i ranije, svjedoči kakvu je važnost i u prošlim vremenima u Bunjevaca mogao imati (Černelić 1986b; ibid. 1996; Birt et al. 2003:491; Lončar i Dačnik 2009:128).

ističe da je kum bio najvažnija ličnost, a za njim stari svat (Erdeljanović 1930:322). To ujedno može značiti i ulogu svatovskog starješine, no zbog Erdeljanovićeve površnosti u iznošenju podataka to ostaje ipak upitno, utoliko više što se ta pojava i u novijim istraživanjima rijetko potvrđuje. Vrlo rijetkih potvrda ima i u novijoj arhivskoj građi. Kum je svatovski starješina u Rovanjskoj u Ravnim kotarima, što je potvrđeno i najnovijim istraživanjima u Kruševu i Medviđi, gdje se ističe i njegovo prvenstvo u časti (Rapo 1987b; Černelić 2010-2011). U Oklaju u Kninskoj krajini kum pazi na red i udara batinom po stolu pa se stoga naziva još i *batimbašom* (Miličić 1995). Zanimljivi su podatci u Kijevu u istom kraju: kum je glava svatova, on je starješina zajedno sa starim svatom, koji ima ulogu pomoćnika u izvršavanju te njihove zajedničke uloge (Maras 1995). I drugi izvor za Kijevo potvrđuje sličan odnos između kuma i staroga svata, ističe se da je kum bio najugledniji časnik (usp. Jurić-Arambašić 2000:296-197).

Dakle, osim na području bačkih, primorsko-ličkih (uključujući i Gorski kotar), sporadično i dalmatinskih Bunjevaca, u zapadnoj Hercegovini, kum ima prema podatcima na priloženoj karti ulogu svatovskog starješine na području Slavonije, nešto više u istočnoj Slavoniji kod Vinkovaca i Đakova, po podravskom dijelu Slavonije od Virovitice uz mađarsku granicu spuštajući se približno do Papuka i Krndije te sporadično u Srijemu, po nekoliko slučajeva duž Save sve do Siska, tako i u zapadnoj Slavoniji, Moslavini, Bilogori, Zagorju, na Baniji, Petrovoj gori, te u Istri i na Cresu. Po jedna potvrda te uloge još se uočava u Banatu, u okolici Valpova, kod Samobora, u Pokuplju, na Kordunu i u zapadnoj Bosni kod Bihaća na Uni (dvije potvrde) te na otocima Krk i Lošinj. Ponegdje se ističe da je uz kuma starješina i neki drugi svatovski časnik, većinom je to stari svat, što je posebnim znakom istaknuto na karti. U nekim od tih mjesta kum je u isto vrijeme i prvi u časti među časnicima, osobito kod Petrove gore i u Gorskom kotaru. Podatci iz tiskanih izvora dijelom potvrđuju, a dijelom i popunjavaju ovakav raspored podataka, tako da je kum kao svatovski starješina potvrđen na nešto širem području: u sjevernom Banatu i istočnom Srijemu kod Srba, u Baranji, u Slavoniji još i u Brodskoj Posavini i dalje prema Novoj Gradiški i Novskoj, u susjednoj Bosanskoj Posavini i u zapadnoj Bosni kod Hrvata, u Bosanskoj krajini i na Baniji kod Srba, te u Bilogori. Većina tih izvora, s izuzetkom za Bosnu, potvrđuju da se kumu u isto vrijeme iskazuje posebna čast ili se ističe njegovo prvenstvo u časti.⁷² Arhivska građa potvrđuje tu kumovu ulogu po Slavoniji.⁷³ U Golubincima i Hrtkovicima u Srijemu starješina svatova je kum ili mladoženjin otac (Lasić 1997). Zanimljivi su ne baš sasvim precizni podatci za Moslavinu. Ističe se kumova čast i posebna uloga (ne spominje se kakva), dobar je organizator i zajedno s djeverom brine se o svatovima; uloga svatovskog starješine

⁷² Popov 1969-1970:52; Bosić 1989-1990:262-263; Kravić s.a.; Brdarić 1988:10; Lovretić 1897:334-335; Filakovac 1906:112; Vinkešić 1991:22; Krpan 1990:199; Toldi 1994:113; Lukić1924:334; Kolić-Klikić 1987:47; Š...ć 1870:79, 83; Škrbić 2000-2001:196; Rakić 1935:209; Klarić 1930:172; Buconjić 1908:93; Kajmaković 1963:80; Mirković 1887:377; Dronjić 2011:176; Begović 1986:164; Ivančan i Lovrenčević 1969:32-34.

⁷³ Bonifačić Rožin 1976; Petrović 1985; ibid. 1987; Marković 1994; Matoković 1994; Ostojić 1994; Marinković 1995; Sinožić 1995; Balen 1996; Krečak i Paun 1996; Štigmayer 1996.

se ne spominje (Peršić 1993). U drugim selima Moslavine kum se ističe kao ključna figura (Holy 1994). Kum je svatovski starješina i u Hrvata u okolici Banje Luke (Rapo 1987a).

U nekim mjestima ističe se samo prvenstvo u časti bez podataka o općoj ulozi kuma, tako u zapadnom Srijemu, u istočnoj Slavoniji u susjednim mjestima u kojima je kum svatovski starješina. Nešto više potvrda ima u požeškom kraju prema Moslavini, u Bilogori, ponekad istovremeno s ulogom starješine, ali i u susjednim mjestima u kojima se ova uloga posebno ne ističe. Slično je i na Baniji, Kordunu i u Lici, gdje se ponekad javlja istovremeno s ulogom starješine, no češće su ti podatci u različitim mjestima, pa se ponegdje naglašava kumova čast, a drugdje se kum imenuje starješinom svatova. Kumova čast sporadično je istaknuta po čitavoj Dalmaciji, sve do Dubrovačkog primorja, osobito u sjevernom dalmatinskom zaleđu, u Bukovici i Kotarima. Kumovoj časti se pridaje važnost sporadično i u zapadnoj i srednjoj Bosni, s obje strane rijeke Vrbas, na Livanjskom polju, uz pojedinačne potvrde u istočnoj Bosni.

U literaturi je nešto manje potvrda o kumovoj časti ako on nema ulogu svatovskog starješine. Potvrda o tome ima u Hrvata Bošnjaka u Baranji u Mađarskoj, po Slavoniji, u Bosni i u Dalmaciji.⁷⁴ U hrvatskim selima Livanjskog polja ističe se kum kao najvažniji svat i iskazuje mu se velika čast, ali je svatovski starješina stari svat (Galiot 1993). Prema općim podacima za istočnu Hercegovinu, kum je uz staroga svata i vojvodu „glava od svatova“, koja se poštuje i uvažava u obje svatovske kuće (Šarenac 1985:151). Ponegdje u Slavoniji i Bosni potvrđeno je da se najveća čast iskazuje kumu, i to ga čini najvažnijim časnikom, ali on pritom nije starješina svatova, već je to stari svat (Marković 1986:34; Šalić 1990:87; Škaljić 1951:108) ili *čauš* (Kurjaković 1896:154). Za ilustraciju suodnosa ta tri svatovska časnika u Slavoniji citiram zapis Mijata Stojanovića: „Stari svat zapovijeda u ime kuma svatovima, jer kum se drži u najvećoj časti, i s nikim se ne smije poriečkati, a čauš udjelotvoruje i ovršuje zapovijedi starog svata i tjera sve po koncu u red“ (1881:230). Navedeni je citat zanimljiv jer odražava mogućnosti koje se u kasnijim opisima svadbenih običaja isprepliću i podatci nisu uvijek sasvim precizni i jasni kada je riječ o takvim nijansama. Ne mora, dakle, kumova čast značiti obavezno i njegovu starješinsku ulogu, bolje reći njegovu izvršnu ulogu, ali su ponegdje te dvije komponente kumove uloge povezane. Ovaj stariji zapis potvrđuje da je kum ispred drugih časnika, no netko od njih može u njegovo ime izdavati i/ili izvršavati njegove zapovijedi. Čini se da je to osnovno načelo njegove uloge koja se mogla razvijati na različite načine, što pokazuju i spomenuti podatci prema kartografskom pregledu i u drugim izvorima. U prilog tome svjedoči i najnovija arhivska građa iz istočne Slavonije. U Nuštru i Privlaku kod Vinkovaca kum zapovijeda preko *čauša*, a starješina svatova je mladoženjin otac (Adžaga 1997; Mijaković 1997). U Bošnjacima kum nije starješina, ali nema nikoga iznad njega (Bajsić 1995; Kegalj 1996). U Gornjoj i Donjoj Bebrini kod Slavenskog Broda, starješina je *čajo*, ali mu zapovijeda kum (Demir 1994). Slično

⁷⁴ Toldi 1987:79, 81; Andrić 1999; Kulijer 1934:156; Kajmaković 1962:131; Čulinović-Konstantinović 1989:168, 173.

je i u Garčinu, gdje starješina može biti i mladoženjin otac, ali kum ima prevlast i najveću čast (Premuž 1996). U selima okolice Novske stari svat je u podređenom položaju kumova pomoćnika (Škrbić 2000-2001:196).

U susjednim južnoslavenskim zemljama ima sporadičnih potvrda jedne i druge pojave, te njihova preklapanja. Ima ih nešto po zapadnoj i jugoistočnoj Srbiji, nešto više u sjeveroistočnoj Srbiji, gdje kum ulogu svatovskog časnika dijeli s drugim časnikom, a u nekim se mjestima ističe samo njegova čast. Dio tih podataka tiče se vlašskog stanovništva ovih krajeva. Prema ranijim istraživanima također je utvrđeno da je kum imao ulogu starješine svatova u ponekim područjima sjeveroistočne Srbije s vlaškim stanovništvom, u kojih je on znatno važniji svatovski časnik nego što je to stari svat (usp. Černelić 2006:219). Potvrda ima i u drugim krajevima Srbije, premda ulogu svatovskog starješine prvenstveno ima stari svat. Tako se izvan vlaških krajeva, u užičkom, kosijeričkom i požarevačkom kraju u jugozapadnoj, i u Lužnici i Nišavi u jugoistočnoj Srbiji kum ističe kao prvi i glavni svat (Blagojević 1984:248; Nikolić 1910:212). U nekim se krajevima ističe kumovo prvenstvo u časti uz starješinstvo staroga svata (Pantelić 1967:118; Rajković 1982a:126; Knežević-Jovanović 1958:89). Nešto potvrda te kumove uloge ima i u Crnoj Gori, u središnjem dijelu i oko Boke kotorske, prema podacima iz upitnica EA. U Kuča je starješina svatova stari svat, ali ponegdje može biti i kum, a u Spiču se do kumstva puno drži (Erdeljanović 1907:174; Vukmanović 1952:591; Spasojević 1999:212).

Kumova uloga starješine i njegovo prvenstvo u časti nešto je više izraženo po gotovo čitavoj Makedoniji, prostorno, no ne i gustoćom podataka. Uglavnom se potvrde uloge starješine svatova ne preklapaju s isticanjem njegove časti, premda ima nekoliko primjera. Pojavnost kombinacije ovih dviju svojstava kumove uloge obuhvaća ista područja, s izuzetkom Povardarja, gdje se u prvom redu ističe kumova uloga starješine. U zapadnoj Makedoniji više je potvrda o kumovoj časti, u jugozapadnim dijelovima uz to svojstvo ističe se i kumova starješinska uloga. Časnička obilježja više su istaknuta u istočnim dijelovima Makedonije, dok su na sjeveru dva lokaliteta u kojima je kum svatovski starješina. Dakle, te se pojave smjenjuju, a povremeno i prožimaju. Kuma u ulozi svatovskog starješine opisno potvrđuju podatci iz tiskanih izvora: „što kum kaže tako mora biti“ u Maleševu u istočnoj Makedoniji (Pavlović 1928:228); „kum je bio apsolutni vladar“ u selu Peštani na Ohridu (Leibman 1972:138) ili „kum je sve i sva“ u Đevđelijskoj Kazi (Tanović 1927:170). Kum je najvažniji časnik i starješina svatova većinom i u Bugara, *stari svat* tu ulogu ima samo u zapadnim dijelovima Bugarske, gdje je ponekad dijeli s kumom (Vakarelski 1985:177; Genčev 1987:48-49). Maloazijski i trakijski Bugari iskazuju veliku počast kumu, a *stari svat* se ne spominje (Vakarelski 1935:364, 365). Tendencija preklapanja kumove uloge svatovskog starješine i prvenstva u časti uočljiva je na gotovo čitavom prostoru zastupljenosti tih pojava. U bačkih i primorsko-ličkih Bunjevaca ta su dva elementa kumove uloge uvijek povezana. Jedino su u Bosni i Hercegovini većinom ti podatci odvojeni, tako je u zapadnoj Hercegovini kum starješina svatova (samo je u jednom lokalitetu pritom prvi u časti), a u dru-

gim krajevima Bosne ističe se pak njegovo prvenstvo u časti. Podatci iz drugih izvora potvrđuju pojavu kuma u ulozi svatovskog starješine upravo u onim područjima Bosne u kojima ima potvrda o isticanju njegove časti.

Takav raspored podataka ukazuje da su zapravo ta dva obilježja kumove uloge komplementarna, odnosno da uloga svatovskog starješine podrazumijeva visoko počasno mjesto u okviru svadbenih običaja. Moguće je i to da se kumu samo posebno iskazuje počast i poštovanje, a da to od njega ne zahtijeva posebnu predvodničku ulogu u običajima. Pojedini podatci za Slavoniju pokazuju da u ime kuma, koji ima najveću čast u svadbenim običajima, *stari svat* ili *čauš* izvršavaju njegove zapovijedi, odnosno, izvršavaju dužnosti iz okvira uloge svatovskog starješine. Prema tome, može se reći da kum kao predvodnik svatova na njih prenosi dio svoje izvršne uloge. Ti su podatci zanimljivi, međutim, nema dovoljno podataka o tome da bi se pouzdano mogla prihvatiti jedna ili druga interpretacija. Takvi primjeri pokazuju da se pojmovi poput časti i starješinstva mogu u raznim sredinama različito tumačiti pa prema tome ovisi i status i razvoj pojedinih časnika. Tako primjerice, jačanjem kumove časti *stari svat* ponegdje u Slavoniji ujedno gubi ulogu svatovskog starješine, dok je drugdje i dalje izvršava, ali pod kumovom *komandom*. U tu se kombinaciju ponegdje uključuju i drugi svatovski likovi (*čauš*, *kapetan*, mladoženjin otac). Ipak, približno isti prostorni raspored tih pojava ide u prilog zaključku da su prvenstvo u časti i uloga starješine odnosno voditelja svadbenog ceremonijala ipak dijelovi jedne iste cjeline i kada, prema nedovoljno preciznim podacima, u nekom lokalitetu nisu potvrđene obje komponente. Moguće je da je kumova uloga starješine s vremenom slabila, a da je pritom ostalo u svijesti kazivača da se prema njemu treba odnositi s poštovanjem. Gotovo da je sigurno da su podatci prikazani na karti nedostadni, bilo da su mnoga tradicijska obilježja kumove uloge zaboravljena pa nije moguće pratiti njihov kontinuitet i nastale promjene, bilo da je to rezultat površnosti pri ispitivanju i zapisivanju podataka. I pored tih mogućih nedostataka, raspored razmatranih pojava ukazuje na njihov vrlo zanimljiv suodnos. Iste se primjedbe mogu uputiti i tiskanim izvorima jer podatci koje oni donose također često nisu dovoljno jasno navedeni, odnosno iz konteksta važnosti kumove uloge moguće je iščitavati i posebno iskazivanje časti i poštovanja prema kumu, iako to možda izrijeком nije istaknuto.

Treba još spomenuti i da se u pojedinim mjestima, naročito kada postoje dvojica kumova, ističe prvenstvo u časti jednoga od njih dvojice. Te distinkcije nisu označene na karti. U većini tih primjera prvenstvo ima mladoženjin kum, s izuzetkom Gorskog kotara, gdje je pretežno nevjestin kum prvi u časti. Ta je pojava u skladu s čestim nazivom *debeli kum* za nevjestina kuma na tom području. Zanimljivo je također naglasiti da se dosta često ističe da je prvi u časti mladoženjin kum, premda u istom mjestu postoji samo jedan kum. Ta je pojava očito povezana s uočljivom tendencijom da se drugi svatovski časnici, koji s kumom dijeli ulogu vjenčanog svjedoka, dok obnaša tu ulogu naziva kumom.

Već sam spominjala da je *stari svat* gotovo nepoznata pojava među primorsko-ličkim Bunjevcima, spominju ga samo pojedini stariji kazivači i to većinom na temelju

priča svojih roditelja, dakle još je početkom 20. stoljeća taj svatovski časnik gubio važnost i počeo izostajati iz njihovih svadbenih običaja. Primarnu ulogu *staroga svata* preuzeo je kum. Kako je analiza podataka pokazala, taj se proces počeo odigravati još na matičnom bunjevačkom prostoru, na kojemu je stari svat većinom obnašao ulogu svatovskog starješine, prije migracija koje su uzrokovale njihovo razdvajanje u dva raseljena ogranka i po svoj prilici prorjeđivanje na matičnom prostoru. U podunavskim Bunjevaca je *stari svat* opstao kao časnik, no nije imao ulogu svatovskog starješine. Tu su ulogu u daljnjoj prošlosti dijelili kum i *staćela*, koji je postupno počeo gubiti ovu ulogu, a kasnije izostajao iz svadbenih običaja i kao časnik, da bi je postupno u potpunosti preuzeo kum (usp. Černelić 2006:222-223).

2.1.4.2. Uloga nevjestina čuvara

Pored uloge svatovskog starješine izdvaja se još i kumova uloga nevjestina čuvara, koju nerijetko dijeli s djeverom. Premda je sasvim sporadična, zanimljivo ju je razmotriti, budući da je potvrđena u dijelu bačkih i ličkih Bunjevaca. Nešto je češća u okolici Sombora, no javlja se i u Kačmaru u Mađarskoj, u Bajmoku te prema jednom starijem izvoru i u Subotici. Jedino u Matarićima tu ulogu ima *djever*. U subotičkom kraju u nekim je mjestima uz kuma čuvar i stari svat. Zanimljivo je da se u podunavskih Bunjevaca, kao što je to bio slučaj s ulogom svatovskog starješine, osim kuma u ulozi čuvara, još češće tu ulogu imao *staćela*, osobito u subotičkoj regiji, a dijelom i u južnoj Mađarskoj. Djever je poput staroga svata u podunavskih Bunjevaca gotovo sasvim izgubio na značenju pa je ovu inače karakterističnu djeverovu ulogu u somborskom kraju preuzimao kum, a *staćela* u subotičkom kraju i u većini bunjevačkih sela u Mađarskoj. Prema dva izvora za Suboticu i u Mateviću te prema jednom izvoru u Bikiću, u mađarskom dijelu Bačke, djever je zadržao svoju izvornu ulogu. U Erčinu kod Budimpešte tu su ulogu dijelili djever i *staćela*, odnosno kazivači su potvrdili ili jednoga ili drugoga u toj ulozi (usp. *ibid.* 1991:38, 81, 104, 185, 203, 212). U primorskih Bunjevaca djever je uglavnom zadržao svoju izvornu ulogu (*ibid.* 1986b; Birt et al. 2003:490). Ipak, prema jednom kazivanju u Žuklju pod Senjskim bilom dužnost čuvanja nevjestice imao je kum (Černelić 1999). Prema novijim istraživanjima na Krivome Putu ne spominje se posebno da bi neki časnik imao na brizi nevjestu, no pojedini kazivači spominju da djever pazi da joj netko ne ukrade cipelu, a taj časnik ima ulogu kumova pomoćnika (Lončar i Dačnik 2009:126). U Pazarištima se o tome dobivaju različiti podatci. Pojedini kazivači tvrde da je to kumova uloga, no većina njih ističe da je on tu ulogu dijelio s djeverom na način da nevjestu čuvaju zajedno ili se izmjenjuju, odnosno jedno vrijeme je kum bio nevjestin čuvar, a kasnije bi ulogu od njega preuzeo djever ili obrnuto. U susjednom Kosinjskom Bakovcu nevjestu je čuvao njezin *stariji kum*, a djeveri se spominju kao mladoženjina braća, dakle samo kao termin za označavanje srodničkih odnosa, ne i kao posebni časnici, dok je u selu Čovini kod Gospića kum bio nevjestin čuvar, a mogao ga je u toj ulozi zamijeniti djever.⁷⁵ Prema novijim istra-

⁷⁵ Černelić 1996; Bekavac 1996; Selišek 1995; Maras 1995; Lasić 1999:137; Černelić 2006:58.

živanjima u Lovincu *diver* je čuvao nevjestu do vjenčanja, nakon čega je tu ulogu preuzeo kum (Černelić 2010). Na području velebitskog Podgorju to je najčešće samo djeverova dužnost, no u Devčić Dragi kazivači su tvrdili da su kum i djever zajedno čuvali nevjestu (ibid. 2007-2008). Ta je pojava samo sporadično zastupljena prema kartografskim podacima na području Like.

Pojedinačnih potvrda o toj ulozi kuma ima u Dalmaciji u okolici Zadra i Drniša, i u Lovreću kod Imotskog, a u Brnazama i Dabru u Sinjskoj krajini tu je ulogu dijelio s djeverom, što su potvrdila i novija istraživanja u Medviđi u Bukovici (ibid. 1991:38; ibid. 2010-2011). Prema kartografskim podacima kum je tu ulogu najčešće dijelio s djeverom jer je to zapravo izvorno uloga svojstvena djeveru na ovome području i šire (usp. Černelić 1991:81, 203). Arhivska građa potvrđuje tu kombinaciju časnika u ulozi nevjestina čuvara u Dalmaciji (gdje je djever katkada zamjenjivao kuma u toj ulozi nakon vjenčanja), u zapadnoj Hercegovini i na Livanjskom polju.⁷⁶ U Širokom Brijegu kum je čuvao nevjestu, a u selu Humac u zapadnoj Hercegovini kum je bio odgovoran ako djever nije dobro čuvao nevjestu (Ljubić 2000; Primorac 1997). Zanimljiv je podatak iz Konavala: kum je pazio na mladenku, ali ne da bi je zaštitio, već ju je trebao zabaviti da joj ne bude dosadno (Kukica i Kurtović 1996).

Premda tek sporadični, navedeni podatci ukazuju na moguće razvojne procese uloge nevjestina čuvara još i na mogućim izvorišnim bunjevačkim područjima i u ličkih Bunjevaca, kao i izmjenjivanje časnika u toj ulozi u podunavskih Bunjevaca. Uz neznatne ostatke starijeg sloja (djever u ulozi čuvara u nekim lokalitetima u okolici Sombora i u Mađarskoj)⁷⁷, a prema podacima iz tiskanih izvora samo s kraja 19. stoljeća, ti su procesi u podunavskih Bunjevaca bili već završeni, tako da su pretežno časnici u toj ulozi kum (rjeđe zajedno sa starim svatom) ili *stačela*. Premda je kombinacija kuma i djevera u ulozi nevjestina čuvara rijetka na prostoru njihove pradomovine, ipak upućuju na to da su u Bunjevaca procesi preuzimanja te uloge od djevera započeli još na tom prostoru. U prilog toj pretpostavci svjedoče podatci da kum tu ulogu dijeli s djeverom u Drniškoj i Sinjskoj krajini i duž dalmatinsko-hercegovačke granice prema potvrdama iz upitnica EA i arhivskoj građi. Nadalje u prilog joj ide i činjenica da je to karakteristična pojava u ličkih Bunjevaca. U većini drugih lokaliteta na tim prostorima tu ulogu ima djever (usp. Černelić 1991:81, 201). Zanimljivo je pritom istaknuti da su rijetke potvrde djevera u toj ulozi u zapadnoj Hercegovini i u Dubrovačkom primorju, a da ga na Pelješcu u toj ulozi nema. Da bi se dobio uvid u cjelovit suodnos časnika koji imaju ulogu nevjestina čuvara, trebalo bi u razmatranje uključiti i podatke o ulozi djevera i s ostalih područja. Premda nepotpuni, postojeći podatci daju dovoljno pokazatelja da je slabljenje djeverove uloge u Bunjevaca, koji su se zaputili prema sjeveru, započelo još na užem prostoru njihove pradomovine. Jedino su primorski Bunjevci zadržali tu djeverovu ulogu, što može značiti, s jedne strane, da ti procesi nisu podjednakim intenzitetom zahvatili sve bunjevačke skupine još na njihovu matičnom prostoru. S

⁷⁶ Miličić 1995; Barhamović 1996; Holjević i Lovrić 1996; Kvesić 1997; Galiot 1993.

⁷⁷ Za Bunjevce iz Mađarske taj se proces događao, čini se, nešto kasnije, premda datiranje pojava u arhivskim izvorima nije posve precizno pa se podatci mogu odnositi i na ranije razdoblje.

druge strane, mogla se ta pojava izdiferencirati u kasnijem razvojnem slijedu, pa se u primorskih Bunjevaca zadržala izvorna djeverova uloga, dok se u ličkih Bunjevaca toj djeverovoj ulozi priključio kum, koji uglavnom nije u potpunosti preuzeo ulogu nevjestina čuvara. Zanimljive su pojedinačne potvrde djevera u njegovoj primarnoj ulozi među svim podunavskim regionalnim bunjevačkim skupinama s kraja 19. stoljeća, a u nekim lokalitetima i nešto kasnije. I pored toga može se zaključiti da je kumovo preuzimanje djeverove uloge nevjestina čuvara, koju ponegdje i nadalje dijeli s djeverom karakteristična bunjevačka pojava, koja se samo kao oaza zadržala na njihovim ishodišnim prostorima. Pritom valja imati u vidu da osim kuma tu ulogu preuzima *staćela* u nekoj ranijoj fazi u podunavskih Bunjevaca, a ta pojava također svoje korijene ima u njihovoj pradomovini, o čemu saznanja postoje samo zahvaljujući starijim izvorima, Fortisu i Lovriću. Ta kombinacija uloge nevjestina čuvara nepoznata je u primorsko-ličkih Bunjevaca, kod kojih se svatovskom časniku *staćelu* gubi trag znatno ranije nego u podunavskih Bunjevaca. Potvrđena je još samo u Negotinskoj krajini i u okolici Bora u sjeveroistočnoj Srbiji među Vlasima, kod kojih je riječ o svatovskom časniku srodna naziva *strčala* (usp. *ibid.*:105, 109, 212).

Osim spomenutih primjera na prostorima s bunjevačkim stanovništvom ili njihovim tragovima, kum je čuvar zajedno s djeverom ili rjeđe sam još u dva lokaliteta na Mljetu, zapadno od rijeke Vrbas te na Uncu u zapadnoj Bosni, a pojedinačno još i na Baniji, u Pokuplju, Žumberku i istočno od Zagreba kod Vrbovca, no ovdje je kum zapravo izjednačen s djeverom. I potvrde kuma kao svatovskog starješine u Zagorju primjeri su izjednačavanja uloge kuma i djevera i kuma i *starešine*, koji su u ovom kraju važni svatovski časnici, s jednim izuzetkom. Po svoj prilici i u tom jednom slučaju radi se o istoj pojavi ili je možda kum u novije vrijeme postao važniji časnik u ovome kraju, što bi bilo u skladu s tendencijom da je kum s vremenom dobivao na važnosti i na području sjeverozapadne Hrvatske, ponajviše kao svjedok, ali pojedinačno i kao važniji časnik. U tom procesu većinom se izjednačava s djeverom, rjeđe i sa *starešinom* ili *starim svatom*, a iznimno istupa i kao novi samostalni časnik.⁷⁸

Arhivska građa potvrđuje kumovu ulogu nevjestina čuvara i na nekim jadranskim otocima (Vojnović 1984; Marijan i Sokolović 1986). Na Cresu i Lošinju nevjestin kum čuvao je do večere, a potom je tu dužnost preuzimao mladoženjin kum (Bonifačić Rožin 1953e). Zanimljive su zasad jedine potvrde te kumove uloge u okolici Našica u Slavoniji i u Moslavini (Petrović 1987; Bojić 1995).

⁷⁸ Niz je zanimljivih pojava vezanih uz ulogu kuma na širem prostoru sjeverozapadne Hrvatske, na koje su sve tri priložene etnološke karte ukazale. Neke od njih spomenute su i pri razmatranju kumove uloge vjenčanog svjedoka. Bilo bi zanimljivo baviti se tim pojavama detaljnije, potkrijepiti ih s podacima iz drugih izvora, no te su pojave izvan središnjeg interesa ove knjige. Međutim, ta bi saznanja, tek djelomice naznačena samo na osnovi podataka iz upitnica EA, mogla biti dobra osnova za cjelovitiji rad o pojavi i ulozi kuma na području sjeverozapadne (a možda i čitave kajkavske) Hrvatske.

2.1.4.3. Ostale sporadične kumove uloge

Samo u jednom mjestu, u Gornjem Sentivanu u južnoj Mađarskoj, kum je imao uz ulogu starješine svatova i ulogu njihova zabavljača. Takva njegova uloga potvrđena je nešto više samo u Lici, te u Dalmaciji kod Knina i Šibenika, a prema novijim istraživanjima samo u Stolcu pod Senjskim bilom (usp. Černelić 1991:38; Birt et al. 2003:490). Takav raspored potvrđuje i kartografski pregled te pojave, s tom razlikom što je manje potvrda u Lici, uz još jednu potvrdu kod Opuzena, gdje je kum ujedno i prvi u časti. U kontinentalnoj Hrvatskoj pojavljuje se pojedinačno u toj ulozi na Baniji, u sjeverozapadnoj Hrvatskoj kod Zeline, u Moslavini, u našičkom kraju u Slavoniji te pojedinačno u srednjoj Bosni i u istočnoj Crnoj Gori. Ponegdje se ističe i kumova uloga vođe svadbene povorke, što je na karti izdvojeno posebnim znakom. Ta je uloga katkada uključena i u ulogu svatovskog starješine.⁷⁹

2.1.5. Karta 4: Izbor kuma

Od brojnih mogućnosti izbora kuma osvrnut ću se samo na izbor krsnog za vjenčanoga kuma i/ili obvezu vjenčanoga kuma da kasnije bude krsni kum djeci mladenaca kojima je posvjedočio vjenčani čin sklapanja braka u crkvi.⁸⁰ Obratit ću pozornost i na pojavu nasljednog kumstva, što znači da se vjenčani kum treba birati u okviru višegeneracijskog sklapanja kumstva između dviju obitelji. Te bi pojave zapravo trebale biti uzajamne jer već sama obveza da krsni kum bude vjenčani i/ili obratno podrazumijeva da se ono prenosi s naraštaja roditelja na naraštaj djece. Tu pojavu gotovo da nije moguće u cjelini proučiti, ako se ne razmatraju i drugi oblici i načini sklapanja kumstva ili barem kroz suodnos krsnog i vjenčanog kumstva. S jedne strane, to je preopširna tema da bi se na taj način mogla ovim radom obuhvatiti, a s druge strane, podatci o tome najčešće su manjkavi i neprecizni, te često nije moguće utvrditi o kojoj vrsti kumstva je riječ. Primjerice, ponajviše ima nedovoljno precizno formuliranih podataka da je vjenčani kum krsni kum, što se može protumačiti barem na dva načina: da je on bio krsni kum mladoženje (rjeđe nevjeste) ili da će to tek postati djeci rođenoj u braku koji je svojim svjedočenjem pravno potvrdio, a isto tako može značiti i jedno i drugo (dvostruko kumstvo). Ako se pritom barem naglasi da je riječ o krsnom kumu mladoženje/nevjeste, već i samo tako navedeni podatak isključuje ostale mogućnosti tumačenja, odnosno može se s relativnom pouzdanošću klasificirati u odgovarajuću izbornu kategoriju. Svi ostali podatci o izboru krsnog kuma ostaju više manje neodređeni, a većina je podataka neprecizna u upitnicama EA pa i u tiskanim izvorima. Te su pojave prikazane na

⁷⁹ Taj je slučaj u sljedećim lokalitetima: dF 132; dj 412; Eh 142; fE 143; Ht 313; IH 212. Ponekad se ističe da je starješina i vođa povorke mladoženjin kum, u slučaju da postoje dvojica kumova (Eg 212; hs 333), a u jednom slučaju oba kuma imaju iste te uloge (fe 143). Treba još spomenuti i pojedine sporadične sasvim uopćene podatke da je kum časnik (ali mu se ne navodi uloga), a da u isto vrijeme nije svjedok. Tih potvrda ima na više strana i nisu razvrstane na karti: Cg 234, dE 422; de 323, dG 412, ef 141, FG 313, fH 141, HJ 431, hN 143, LJ 234, or 131, ps 133. Među njima su i dvije potvrde na području Slovenije u srpskog stanovništva u Beloj krajini i tri potvrde u Muslimana u Bosni (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997).

⁸⁰ O ostalim mogućnostima izbora kuma na bunjevačkim područjima više vidi u: Černelić 1991:33-36; 184.

karti br. 4: *Izbor kuma*⁸¹, na kojoj su prikazane još poneke moguće kombinacije izbora krsnog ili krizmanog kuma te krsnog i/ili šišanog kuma. Kao što je to bio slučaj i s prethodnim kartama, podatci za bačke Bunjevce prikupljeni terenskim istraživanjem uvršteni su na kartu.

Ranija istraživanja pokazala su u podunavskih Bunjevaca vrlo šarolike mogućnosti kada je riječ o izboru kuma, kako u okviru srodničke tako i nesrodničke obitelji. Čini se da je u prošlosti važan kriterij pri izboru bilo višegeneracijsko kumstvo odnosno nasljedno kumstvo u okviru kojega su se mogle izabrati različite osobe iz obitelji s kojom je kumstvo bilo sklopljeno, ovisno i o tome radi li se o srodničkoj ili nesrodničkoj obitelji. Obje su mogućnosti bile ravnopravno zastupljene u bunjevačkim skupinama u okolici Baje i Sombora, dok je samo u subotičkom kraju prevladavao izbor kuma iz srodničke obitelji (usp. Černelić, 1991:32-36, 184). Premda podataka o nasljednom kumstvu nema u svim ispitanim mjestima među podunavskim Bunjercima, trag toj pojavi vodi do svih regionalnih skupina, osobito je prisutan u somborskom kraju gdje se posebno naglašava da je takav izbor u prošlosti bio obvezatan (usp. *ibid.*:35, 185). Te činjenice mogu upućivati na mogućnost da je ta varijanta izbora u prošlosti bila više zastupljena i u drugim bunjevačkim sredinama u Podunavlju. Nadalje, moguće je pretpostaviti da su široke mogućnosti izbora proizlazile iz takvog načina sklapanja kumstva jer se unutar kumovske obitelji mogao za vjenčanoga kuma izabrati bilo koji član obitelji. Ovakav tradicijski način izbora postupno je gubio na značenju, mogućnosti izbora prenosile su se i na krug izabranih izvan takve obitelji i postupno su sve više bivale prepuštane osobnom odabiru samih mladenaca. Za ilustraciju te šarolikosti izbornih mogućnosti unutar kategorije nasljednog kumstva navodim podatke sakupljene pri terenskom istraživanju u Somboru i okolici:

U Nenadiću se nekada gledalo da kum bude od najbližeg roda, sad se već na to ne gleda. Osim toga kazivačica Marija Firanj istaknula je da kum može i ne mora biti rod; a može biti čak i rođeni brat. Dijapazon izbora kuma ovdje je prilično širok; kriterij izbora bila je obitelj u okviru koje se zasniva i održava kumstvo, a nije se isključivo uzimalo u obzir srodstvo, iako se čini da je imalo prednost, a i unutar ove kategorije izbor je bio široko postavljen, počevši od rođenog brata pa do bližeg roda, bez preciznog određenja koji bi srodnik imao prednost. Svi su podjednako u tim relacijama dolazili u obzir. Slično se potvrdilo i u Gradini i Lugovu, gdje su kazivači naveli da nije obavezno morao biti rod (nekome bliži, nekome dalji), i isticali da se nekada više sklappalo kumstvo s nesrodničkom obitelji; ovdje je za razliku od Nenadića i pored široko postavljenih okvira prednost imala nesrodnička obitelj. U Matarićima i Lemešu

⁸¹ Podatci o izboru kuma navode se u dijelu pitanja 4 (Upitnica IV, tema 122): ... *Bira li se za kuma krsni ili šišani kum?* Ostala pitanja vezana uz druge mogućnosti izbora kuma i drugih svatovskih časnika nisu se koristila za izradu ove karte. O svim ostalim mogućnostima izbora kuma ima malo podataka tako da bi se mogao dobiti samo njihov fragmentaran prostorni raspored. Samim tim nije moguće utvrditi njihovu ukupnu zastupljenost u okviru razmatranog prostora, što je jedan od razloga što se ostale mogućnosti izbora kuma niti ne razmatraju posebno.

potvrđeno je samo da je bilo važno da kumstvo bude staro bez obzira radi li se o srodničkoj ili nesrodničkoj obitelji. U Strilićima se gledalo da se biraju *najrođeniji*; isto to je potvrdila i kazivačica Janja Bošnjak (Josići, Gradina, Obzir), s tim da je precizirala da se najviše birao stric ili ujak za kuma. U Džinićima se za kuma birao netko iz rodbine, bliže ili dalje, s kim su se bolje slagali. U Somboru, Gradini, Lugovu, Matarićima i Lemešu kazivači su potvrdili da je vjenčani kum kasnije trebao biti i krsni kum (ibid. 1986a).

Ta je pojava u bačkih Bunjevaca vezana uz nasljedno kumstvo, najviše u somborskom kraju. U subotičkom kraju samo je u Tavankutu naglašeno da je kumstvo neobavezno moglo biti nasljedno, a kum je mogao, ali nije morao, biti krsni kum djeci mladenaca. Citirani podatci pokazuju da izbor krsnoga kuma zapravo nije bio alternativan izboru bilo koje druge osobe, već da će osoba izabrana za ulogu kuma u svadbi u isto vrijeme s mladencima uspostaviti neku vrstu vezanoga kumstva, na taj način što će njihovoj djeci postati krsni kum. U bunjevačkim naseljima u Mađarskoj i u Đurđinu kod Subotice ima nešto podataka o izboru mladoženjina krsnog za vjenčanog kuma. Druga je pak mogućnost da se u dijelu podunavskih Bunjevaca ne bira krsni kum, već on samim izborom za vjenčanog kuma to postaje. U drugim se mjestima u ostalih regionalnih bunjevačkih skupina u Podunavlju ističe izbor mladoženjina krsnog kuma, tako u Đurđinu i u Tavankutu kod Subotice prema podacima u upitnici EA te u Kačmaru, Bikiću i Čavolju u južnoj Mađarskoj. Zanimljivo je da u Tukulji kod Budimpešte krsni kum trebao biti i krizmani i vjenčani kum, dok je u Bikiću jedan kazivač naveo da je krsni kum kasnije bio krizmani ili vjenčani kum. U oba ta bunjevačka mjesta riječ je nasljednom kumstvu (ibid. 1983; ibid. 1984a). Najnovija istraživanja u bunjevačkim naseljima u Mađarskoj donose nove moguće kombinacije izbora vjenčanog kuma iz kruga rodbine: kum se birao za vjenčanog kuma u okviru nasljednog kumstva, kasnije je imao obvezu biti krsni kum djeci mladenaca (Čavolj, Kačmar); vjenčani kum, koji se birao iz kruga najbliže rodbine imao je obvezu biti krsnim kumom (Čikerija); krsni kum je bio vjenčani kum, kasnije više nije bio kum djeci (Vancaga); u Gari je bilo uobičajeno, ali ne i obavezno, da se za kuma bira netko od dalje rodbine koji je kasnije bio krsni kum, jedni drugima bili su i vjenčani i krsni kumovi, kazivači su tu pojavu označili kao *vraćeno kumstvo* (ibid. 2012).

Niti jedan drugi svatovski časnik nema kasnije obvezu biti krsni kum djeci mladenaca, a isto tako se niti mladoženjin krsni kum ne bira za, primjerice, *staroga svata*. Nađe se pojedinačnih primjera i takvoga izbora *staroga svata*, no oni su toliko rijetki da se može govoriti samo o prenošenju određenih elemenata vezanih uz kumovu ulogu na *staroga svata* (usp. ibid. 1991:196).

I drugi narodi (Mađari, Srbi) u Bačkoj i šire u Vojvodini poznaju pojavu izbora krsnog kuma (ibid. 1991:35; Dimitrijević 1958:241) i u okviru nasljednog kumstva (Bosić 1989-1990:262; Popov 1969-1970:52). Bački Šokci za vjenčanog kuma biraju krsnog ili krizmanog kuma (Bosić 1991:41). Ponekad se krizmani kum javlja u kombinaciji izbora krsnoga kuma za vjenčanog i u nekim bunjevačkim naseljima u Mađarskoj. Na karti su svega dvije potvrde takvog alternativnog izbora u Bilogori i u podravskoj Slavoniji. Ta je kombinacija potvrđena i u okolici Novske i u Vrpolju kod

Đakova (Škrbić 2000-2001:195, Schneider 1998). Ta mogućnost postoji i na otocima zadarskog arhipelaga (Marijan i Sokolović 1986). I na širem panonskom prostoru ima rijetkih potvrda izbora krsnog za vjenčanog kuma: u Retkovicima kod Vinkovaca te u Šokaca i Bošnjaka u mađarskoj Baranji (Filakovac 1906:116; Sarosác 1969:112).

Zbog nepreciznih podataka u većini ostalih izvora nije moguće pouzdano utvrditi suodnos izbora krsnog kuma za vjenčanoga i obveze da vjenčani kum kasnije bude i krsni kum. Ovakav način izbora kuma jasno pokazuje da u dijelu podunavskih Bunjevaca izbor krsnog kuma nije bio alternativan nekom drugom načinu izbora, što ujedno upozorava da pri razmatranju ove pojave valja biti oprezan i ne izjednačavati te dvije različite načine izbora kuma. Oni dakako mogu biti i isprepleteni pa krsni kum koji je bio vjenčani ima obvezu krstiti dijete rođeno u tom braku ili tu obvezu može preuzeti njegov sin, što ujedno znači da je riječ o nasljednom kumstvu. Nažalost, podatci o svim tim podvarijantama izbora krsnog kuma vrlo su rijetki, što ne mora značiti da su te pojave rijetkost, već da je malo precizno navedenih podataka. Te pojave svakako treba razmatrati u okviru ili usporedo s proučavanjem pojave nasljednog kumstva, no ona su nužno ograničena zbog fragmentarnosti podataka koji su na raspolaganju, koji su često nedovoljno precizno i jasno formulirani.

Izbor krsnog kuma za vjenčanoga poznat je i primorsko-ličkim Bunjercima. U Krmpotama je izbor krsnog kuma bio moguć, ali nije obavezan, a kumstvo se držalo kao rod (Černelić 1986b). Novija istraživanja na prostoru primorskih Bunjevaca potvrđuju ovu pojavu. Pod Senjskim bilom nije bilo obavezno uzeti krsnog ili krizmanog kuma, ali je bilo takvih slučajeva, a tako uspostavljeni odnos nazivao se *duplim kumstvom*, što znači da su jedni drugima bili kumovi nekoliko puta u okviru višegeneracijskog (nasljednog) kumstva, samo u Žuklju je potvrđeno da je vjenčani kum bio kum svoj djeci rođenoj u tom braku (Birt et al 2003:489). Na području Krivoga Puta samo su stariji kazivači u Panjčićima potvrdili da je vjenčani kum mogao biti i krsni kum djeci, ali da to nije bilo obavezno (Černelić 1999). Najnovija istraživanja na Krivome Putu nisu potvrdila ovu pojavu, što znači da se ovome načinu izbora kuma izgubio trag još u prvoj polovini 20. stoljeća (Lončar i Dačnik 2009). Zanimljiv je detalj u Bakru i okolici u Primorju da je vjenčani kum krsni kum trećem djetetu, ako ga bude (Rihtman 1954). Prema istraživanjima na području Pazarišta u Lici utvrđeno je više varijacija. Pojedini kazivači u Aleksinici naglasili su da je u *prvanja vremena* (što baš nije precizno vremensko određenje, ali označava dalju prošlost) moglo biti nasljednog kumstva, te da je tri do četiri naraštaja ista osoba vjenčavala i krstila djecu, što bi značilo da je riječ o dvostrukom odnosno lančanom kumstvu. Kumstvo se sklapalo s nesrodničkom obitelji i pritom se isticalo *kumstvo rodstvo* i postojala je zabrana sklapanja braka s kumom i članovima njegove obitelji (Černelić 1996).⁸² U Velikoj Plani, Popovači i u Kalinovači naglašeno je da

⁸² Takav odnos prema kumu potvrđen je u mnogim krajevima u kojima kum ima posebno važnu ulogu i čast. Kod Bunjevaca ta pojedinost nije posebno naglašena pri ispitivanju, s izuzetkom Đurđina, gdje, međutim, kazivači ne znaju za takav odnos prema kumu i prema njegovoj obitelji. Slično vrijedi i za pojavu oslovljavanja kuma s Vi i/ili s posebnom titulom, s tom razlikom da o tome u različitim izvorima jedva da ima podataka. Iz tih razloga s tim pojedinostima vezanim uz kumovu ulogu neću se baviti. Ta pojava prema određenim pokazateljima također pripada predslavenskom kulturnom sloju. Bilo bi zanimljivo istražiti ima li ipak traga takvome odnosu prema kumu u primorskih i podunavskih Bunjevaca.

je kumstvo bilo nasljedno, dok je u Vranovini, Dubravi, Dragi i Muharevu Bregu vjenčani kum često bio krsni (Bekavac 1996). U Sv. Roku je u pravilu vjenčani kum bio i krsni kum prvorodnom djetetu, što su potvrdila i novija istraživanja u Lovincu uz mogućnost da krsni kum bude i vjenčani te da kasnije krsti djecu (Japunčić 1998:274; Černelić 2010). I u drugim krajevima Like potvrđene su sve ove mogućnosti, nerijetko se pritom ističe da se kumstvo prenosilo iz naraštaja u naraštaj (usp. Lasić 1999:134-135). Čini se da je to pravilo vrijedilo na širem prostoru primorsko-ličkih Bunjevaca, ali je u nekim krajevima ranije, a u nekim kasnije to čvrsto pravilo slabilo i izbor kuma prepuštao se sve više samim mladencima, što je slučaj i u podunavskih Bunjevaca.

Zanimljivi su načini sklapanja vjenčanog kumstva i na prostoru Gorskog kotara. Tako je u Srba u Moravicama u Gorskom kotaru zabilježeno je pravilo koje se poštivalo pri sklapanju kumstva između dvojice dobrih prijatelja: onaj od njih koji se prvi oženio uzeo je prijatelja za vjenčanog kuma, dok bi on svojem vjenčanom kumu zauzvrat bio krsni kum njegovu prvom djetetu (Vondraček-Mesar 1986). U Hrvata se ističe da je krsni kum vjenčani, no postoji obveza uzajamnog i uzvratnog kumstva, bez bližeg objašnjenja na koji se način uzvraća (Poljaković 1997). U selu Krivac kod Delnica krsni kum je vjenčani pa ponovno krsni kum, što bi značilo da je riječ o dvostrukom kumstvu (Amegatcher 1993). Nešto je drukčije u Mrkoplju: mladoženja bude krsni kum djetetu svojega vjenčanoga kuma, a njegovo kumče bude njegovu djetetu krizmani kum itd. (Černi 1996). U okolici Delnica potvrđen je izbor krsnog kuma u okviru nasljednog kumstva (Šajbinger 1993). Navedeni primjeri mogli bi se označiti suvrsticama isprepletenog kumstva, premda nije svaki put sasvim jasno i precizno opisan način sklapanja kumstva.⁸³ Vrlo se rijetko u izvorima ističe obveza vjenčanoga kuma da kasnije bude krsni kum. Potvrde iz Gorskog kotara mogle bi biti suvrstice te pojave u primorsko-ličkih Bunjevaca.

U arhivskim izvorima ima nešto potvrda ove pojave i na širem jadransko-dinarski graničnom prostoru: u Ravnim kotarima, Kninskoj krajini, na otoku Pašmanu (ponekad), u Dubrovačkom primorju i u Konavlima.⁸⁴ Novija istraživanja potvrdila su ovu pojavu i u Ravnim kotarima i Bukovici. U Tinju je krsni kum često bio i vjenčani, a vjenčani kum može biti i krsni kum najviše samo prvorodnom djetetu; u Kruševu kazivači naglašavaju da nije bilo nasljednog kumstva, ali je u prvoj polovici 20. stoljeća vjenčani kum mogao biti krsni kum; neki kazivači naglašavaju „nije obavezno, ali je običaj...” (Manda Jurjević, r. 1993.); u Otišini je potvrđen isti podatak, ali u okviru nasljednog kumstva; u Medviđi neki kazivači kažu da je vjenčani kum bio krsni kum samo prvorodnom djetetu, a drugi da može biti i ostaloj djeci, ali da to nije bilo obvezno (Černelić 2010-2011).

Vjenčani kum ima obvezu biti i krsni kum u selu Klokočevac u Bilogori, u Posavini kod Siska i u okolici Čazme, gdje se opisuje kao isprepletano, recipročno kumstvo.⁸⁵

⁸³ U jednom mjestu u zapadnoj Bosni kod Srba spominje se u okviru nasljednog kumstva pojava prepletenog kumstva, međutim o tome nema bližeg objašnjenja (hH 321).

⁸⁴ Dilas 1986; Rapo 1989; Šlogar i Vrančić 1997; Bonifačić Rožin 1962; Franić 1987; Nakić 1994.

⁸⁵ Ivančan i Lovrenčević 1969:36; Nožinić 1986a; ibid. 1986b; Fištrek 1987.

Prema podacima za Slavoniju iz 19. stoljeća vjenčani kum se držao u velikoj časti tek kada bi postao krsni kum, ne i prije (Stojanović 1881: 240). Novija istraživanja u okolici Novske potvrdila su da se krsni kum bira i za vjenčanoga kuma i da je kasnije nerijetko bio i krsni kum djeci (Škrbić 2000-2001:195). Arhivska građa dopunjava prostorni pregled izbora vjenčanog kuma za krsnog kuma, no zasigurno bi tek precizna i temeljitija istraživanja dala potpuniju sliku njezine zastupljenosti.

Primjera o obvezi vjenčanog kuma da kasnije bude krsni kum ima i na priloženoj karti, uglavnom pojedinačno razasutih potvrda (Posavina, zapadna Bosna kod Jajca, istočna Bosna, Dubrovačko primorje, istočna Crna Gora, južna Makedonija i sjeverna Srbija). Potvrda prema starijoj literaturi ima u Maticima u Bosanskoj Posavini i u Konavlima (Draganović 2014:590-591; Liepopili i Danilo 1892:213).⁸⁶

U upitnicama EA najviše podataka ima o izboru krsnoga kuma uopće, što zapravo znači da oni nisu sasvim precizni pa se mogu protumačiti na već spomenute načine. Čini se da tako navedeni podatak znači izbor mladoženjinog ili rjeđe nevjestinog krsnog kuma za vjenčanog, no to nije moguće s potpunom sigurnošću tvrditi. Najveća je zastupljenost upravo takvih, nedovoljno preciznih, podataka. Većina potvrda odnosi se na izbor jednog krsnog kuma. U tom slučaju on se bira s mladoženjine strane, no dosta često se podatci o tome ne navode. Samo se u jednom slučaju bira nevjestin krsni kum kod Muslimana u Crnoj Gori (Mm 423). Područja rasprostranjenosti ovih potvrda preklapaju se dobrim dijelom i s područjima na kojima ima preciznije formuliranih načina izbora krsnog kuma kako prema kartografskim podacima, tako i prema drugim izvorima.

Najviše potvrda ima u Srbiji i Makedoniji. Dosta ih je i u Srba i izvan teritorija Srbije, što znači da su migracijama prema zapadu mogli prenijeti tu pojavu i na područje Bosne i Hercegovine. Takav izbor nije ograničen samo na Srbe u tim zemljama. Ima dosta potvrda i u Hrvata, a poneka i u Muslimana, ravnomjerno na tom prostoru, no ukupno uzevši statistički najviše je tih potvrda u Srba i Makedonaca u upitnicama EA. Prostorna zastupljenost te pojave u Hrvata prema kartografskim podacima upućuje da se pojava izbora krsnog kuma po hrvatskom etničkom prostoru mogla proširiti u vrijeme migracija uzrokovanih turskim prodiranjem s istoka. Nešto više podataka ima za Liku, za Slavoniju na više strana (osobito u zapadnoj Slavoniji s Bilogorom, u požeškom kraju i u okolici Đakova), te u zapadnom Srijemu i u Baranji. Osim u Bunjevaca u Bačkoj krsni kum se kao izborna mogućnost javlja u Srba u Potisju i u graničnom pojasu Bačke i Srijema. Izbor krsnog kuma poznat je još sporadično po čitavoj Bosni i Hercegovini, i u Crnoj Gori, nešto gušće na jugoistoku. Arhivska građa donosi pojedinačne potvrde na više strana po panonskom arealu, u Gorskom kotaru i u srednjoj Dalmaciji.⁸⁷

⁸⁶ Zahvaljujem Jakši Primorcu što mi je dostavio skenirani tekst ovih autora kao i nekoliko drugih koji mi ranije nisu bili dostupni.

⁸⁷ Cvar s.a.; Pejić 1982; Žepčević 1986; Nožinić 1986b; Holy 1994; Vondraček-Mesar 1987b (Vrata); Škrabalo 1993; Maras 1995 (Kijevo).

Rjeđe su potvrde izbora krsnog kuma kada postoje dvojica kumova odnosno mladoženjin i nevjestin kum. I u tom slučaju većinom se za krsnog kuma bira samo mladoženjin krsni kum, dok o izboru nevjestina kuma nema podataka. Druga je mogućnost da se krsni kum bira i s nevjestine i mladoženjine strane. Te su razlike u podacima na karti označene razlikovnim oznakama. Zanimljivo je da je u tom slučaju izbor mladoženjina kuma rijedak u području najgušće zastupljenosti izbora krsnog kuma, u Srbiji i u Makedoniji, a istovremeni izbor nevjestina i mladoženjina krsnog kuma tek se pojedinačno javlja na čitavom tom prostoru. Ta je pojava u skladu s rijetkom pojavnošću dvojice kumova uopće u istočnim dijelovima južnoslavenskog prostora. I u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini češće se za kuma bira samo mladoženjin krsni kum sa sporadičnim potvrđama izbora obojice krsnih kumova. Ova varijanta nešto je više zastupljena u Hrvatskoj, što je u skladu s češćom pojavom dvojice kumova u Hrvata, osobito u zapadnijim dijelovima Hrvatske, počevši od zapadne Slavonije, preko Podravine, dijelom po Zagorju i Žumberku, a pojedinačno i u Pokuplju, sisačkoj Posavini te uz istočnu granicu s Bosnom (kod Bosanskog Novog, Cetingrada i Ličkog Petrovog Sela). Nadalje je još jedna potvrda u Lici kod Korenice. U Lici je inače češći izbor krsnog kuma kao jedinoga kuma, s nešto potvrda alternativnog izbora krsnog ili šišanog kuma, uz po jedan takav zabilježen slučaj u Gorskom kotaru i u srednjoj Dalmaciji. Alternativni izbor krsnog, šišanog i krizmanog kuma potvrđen je u nekim krajevima Like i prema tiskanim izvorima (usp. Lasić 1999:134-135). Nešto više potvrda takve alternativne izborne mogućnosti ima u porječju Unca u zapadnoj Bosni, sporadično i drugdje po Bosni i u Slavoniji, uz pojedine potvrde i u istočnim južnoslavenskim zemljama. Ponekad je pak krsni kum ujedno i šišani kum, što je na raznim stranama zabilježeno samo u pojedinačnim lokalitetima (Gorski kotar, sjeverna Bosna, središnja Srbija, nekoliko potvrda u Makedoniji). U jednom lokalitetu u sjeveroistočnoj Srbiji i u sjevernom Povardarju u Makedoniji istovremeno se radi i o nasljednom kumstvu.

Kartografski podatci pokazuju da je izbor krsnog kuma često povezan s pojavom nasljednog kumstva, što bi značilo da se na takav način sklapa kumstvo između dvije obitelji kroz više generacija. U slučajevima kada te dvije pojave nisu povezane, može to značiti da je riječ o izboru krsnog kuma samo u okviru jedne generacije, odnosno daljnji naraštaji nisu više obavezni izabrati kuma iz kruga iste obitelji. No, to istovremeno može značiti da podatci o tome nisu uvijek potpuni, što je, čini se, čest slučaj. Osim toga, moguće je i da se radi o starijem stanju tradicije, koje se s vremenom moglo postupno gubiti, pa su stoga podatci o tome polovični ili ih niti nema. U prilog izvornoj povezanosti tih pojava govori i činjenica da se nasljedno kumstvo i kada je neovisno o izboru krsnog kuma javlja u istim krajevima u kojima takav način izbora prevladava, s pojedinim iznimkama. Razlikovnim oznakama na karti prikazana je pojava nasljednog kumstva povezana s izborom krsnog kuma i neovisno od tog izbora. Naizgled izolirane pojedinačne pojave u nekim krajevima (zapadna Srbija, istočna i zapadna Bosna, istočna Slavonija, središnja Crna Gora, pojedinačno i sjeverna Dalmacija, Bačka, Moslavina, Zagorje) po svoj su prilici rezultat nepotpunosti podataka o načinu sklapanja vjenčanoga kumstva. Inače je

povezanost izbora krsnog kuma i nasljednog kumstva uočljiva na istim područjima u kojima ima znatno više podataka samo o izboru krsnog kuma, što je također indikativno i govori u prilog mogućoj široj povezanosti tih pojava nego što to kartografski podatci pokazuju. Kada je riječ o dvojici kumova ponekad se naglašava da je izbor oba krsna kuma iz okvira nasljednoga kumstva, npr. u Dalmatinskoj zagori (iG 421). Zanimljiv je specifičan slučaj u istočnom Srijemu kod Srba gdje je mladoženjin kum krsni kum, samo se nevjestin vjenčani kum bira iz okvira nasljednog kumstva (em 444). Taj primjer pokazuje da izbor krsnog kuma nije povezan s nasljednim kumstvom, no istovremeno su potvrđena oba načina izbora vjenčanog kuma, neovisni jedan od drugoga. U pojedinim upitnicama potvrđena je pojava nasljednog kumstva kada se radi o dvojici kumova, no nema preciznih podataka odnosi li se taj podatak na obojicu ili samo jednoga od njih.⁸⁸

Dakle, polazim od pretpostavke da su pojave izbora krsnog kuma i nasljednog kumstva izvorno bile u uzročno-posljedičnoj vezi. Nedoumice o tome stvaraju nedovoljno jasno formulirani i nepotpuni podatci. Takvih nedostataka ima i u tiskanim izvorima.⁸⁹

Nadalje ću pokazati kako se ta saznanja mogu potkrijepiti i dopuniti rezultatima prethodnih istraživanja i podacima iz ostalih izvora. Za podunavske i primorsko-ličke Bunjevce to je već u ovome poglavlju prikazano. Ma koliko oskudni ti podatci bili ipak potkrepljuju pretpostavku o povezanosti izbora krsnog kuma i pojave nasljednog kumstva. Pokazatelja o oblicima te povezanosti niti u tim izvorima uglavnom nema. Prethodna istraživanja dijelom su obuhvatila i ovu temu, no bez posebnog osvrta na spomenute razlike u nijansama. Kartografski pregled izbora krsnog kuma na područjima podunavskih Bunjevaca, Like, Primorja, Gorskog kotara, Dalmacije, jugozapadne Bosne i Hercegovine nadopunjavaju vrlo rijetke potvrde iz drugih izvora za Lič u Gorskom kotaru, te područja Donjeg Lapca i Gračaca u Lici i Cetinsku krajinu u Dalmaciji na temelju rukopisne građe. U tiskanim izvorima o tome mogu se naći rijetki podatci u Livanjskom polju, na području Kleka i Dubokog na ušću Neretve, u Lastvi u Boki kotorskoj, te u Ljubovu kod Trebinja, a u istočnoj Hercegovini uopće kao neobavezan izbor; ponekad se izbor krsnog kuma javlja u okviru rijetkih potvrda o nasljednom kumstvu (usp. Černelić

⁸⁸ Ti su slučajevi na karti razvrstani pod znakom za nasljedno kumstvo, stoga navodim signature tih upitnica da se mogu jasnije odvojiti razlike u nijansama među takvim ne sasvim preciznim podacima (DH 343, el 111, eM 112, IH 211, jL 242, jR 234, pt 334, DI 14, OS 221, OS 214). U jednom slučaju ujedno je riječ o izboru krsnog kuma (Hg 214). Po Srbiji ima još pojedinačnih drukčijih oblika izbora vjenčanoga kuma. Tako se ponekad izboru krsnog kuma kao alternativa javlja izbor ranijeg vjenčanog kuma mladoženjinih roditelja (Hr 231, hr 223, hS 142, IS 142, JR 212). Ponegdje takav izbor nije alternativan izboru krsnog kuma (gS 133, jS 133, js 132), a katkada je alternativan nasljednom kumstvu (IS 333, Jp 423, JS 123) (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997).

⁸⁹ Sustavnih istraživanja o kumstvu nije bilo, a od usputnih istraživanja u okviru drugih tema ne mogu se niti očekivati dovoljno precizni podatci. Fragmentarna saznanja do kojih se na osnovi takvih podataka može doći mogu biti dobro polazište za osmišljena istraživanja i dobro pripremljena terenska istraživanja, što bi bio jedini način da se ta pojava pravilno i u potpunosti istraži.

1991:35-36; 184). Arhivska građa potvrđuje izbor krsnog kuma u okviru nasljednog kumstva u Baranji i po Slavoniji.⁹⁰ I po Bosni ima potvrda o izboru krsnog kuma, većinom također u okviru nasljednog kumstva, uključujući Hrvate u okolici Banje Luke, Bosni i na području Usore, uz već spomenute potvrde u jugozapadnoj Bosni i Hercegovini utvrđene prema prethodnim istraživanjima.⁹¹ Poneki izvori ističu samo pojavu nasljednog kumstva po Slavoniji, u Hrvata u istočnom Srijemu, na otocima Braču i Hvaru i u Sinjskoj krajini.⁹²

Slijedom pretpostavke o pripadnosti svatovske časti kuma uopće u predslaven-skom kulturnom sloju potrebno je razmotriti poznaju li ovu pojavu starosjedilački balkanski narodi, budući da karakterističan raspored pojava nasljednog kumstva i izbora krsnoga kuma upućuje na takvu mogućnost. Kod Vlaha u Samarini u sjevernom Pindu kum je ili prijatelj mladoženje ili neki stariji čovjek koji sudjeluje u obredu vjenčanja (što uključuje razmjenu prstenja i krune) i koji bi kasnije trebao biti krsni kum njegovoj djeci (Wace i Thompson 1972:114). U Epiru na sjeveru Grčke nema sasvim preciznih podataka o izboru kuma, no naglašava se poseban odnos koji se uspostavlja između *koumbáros*a i njegova kumčeta, tim nazivom jedan drugoga kasnije oslovljavaju i takav se odnos širi i prema svim članovima njegove obitelji i na taj način stvara se umjetno srodstvo koje se vrlo cijeni (Rennel Rodd 1968: 91). Obveza da vjenčani kum kasnije bude krsni kum poznata je u okviru nasljednog kumstva u nekim vlaškim područjima u sjeveroistočnoj Srbiji: u Negotinskoj i Timočkoj krajini i u Homoljskom kotaru (Pantelić 1970:132; Đorić et al. 1977:127; Milosavljević 1913:145). Krsni kum mladoženje bira se za vjenčanoga kuma u okviru nasljednoga kumstva u ostalim vlaškim krajevima.⁹³ Nešto podataka o izboru krsnog kuma ima i u drugim krajevima Srbije (Blagojević 1984:248; Mijatović 1907:14;), kao i o obvezi vjenčanog kuma da kasnije bude krsni kum (Rajković 1982b:137; Knežević-Jovanović 1958:89). U aleksinačkom Pomoravlju vjenčani kum dvostruki je krsni kum: on je mladoženjin krsni kum i bit će krsni kum njegovu djetetu (Antonijević 1971:145). Katkada ima podataka samo o nasljednom kumstvu (Reljić 1965:74). U Maleševu u istočnoj Makedoniji vjenčani kum bit će krsni kum prvom djetetu, a stari svat drugome (Pavlović 1928:232). Katkada se ističe nasljedno kumstvo neovisno o izboru kuma (Rajković 1982a:125; Filipović-Tomić 1955:79). Novija istraživanja u Boki kotorskoj potvrdila su da se za vjenčanoga kuma bira o krsni kum i da je kasnije mogao biti krsni kum djeci (Dronjić 2009). Nešto potvrda o nasljednom kumstvu ima i po južnim krajevima Crne Gore; u Katunskoj nahi-

⁹⁰ Lukić 1924:323; Toldi 1987:79; ibid. 1994:118, 122; Šalić 1990:87; Španiček 1986; Pejić 1982; Demir 1994; Vuković 1994; Kuzman 1995; Bajsić 1995; Fezi 1995; Kegalj 1996; Premuž 1996; Mijaković 1997; Škrbić 2000-2001:195.

⁹¹ Kajmaković 1963:80; ibid. 1962:151; ibid. 1974:78; ibid. 1975-1976:47; Škaljić 1951:108; Rapo 1987a; Dronjić 2011:176.

⁹² Petrović 1985; Balen 1996; Krečak i Paun 1996; Štiglmayer 1996; Adžaga 1997; Schneider 1998; Andrić 1999; Bašić 2000; Đurčević s. a.; Lasić 1997; Vojnović 1984; Barhanović 1996.

⁹³ Bošković-Matić 1962:142, 161; Pantelić 1971:63; ibid. 1975:130-131; ibid. 1978:365.

ji navodi se: „obećano kumstvo ne smije se prekršiti“ (Pavićević 1933:165; *ibid.* 1936:20; Vukmanović 1952:591; Spasojević 1999:38, 212). U hercegnovskom kraju obično se birao krsni kum za vjenčanoga (Vukmanović 1969:142). U Bugarskoj je kum krsni kum mladoženje u okviru nasljednog kumstva (Vakarelski 1985:178; Genčev 1987:48-49; Elčinova 1989:16; Vakarelski 1935:365). Spominje se i dužnost njegovih potomaka da krste djecu mladenaca (Genčev 1987:48).

Ponekad se u upitnicama EA ističe da osim krsnog kuma vjenčani kum može biti i njegov sin ili netko drugi iz njegove obitelji, što ukazuje na povezanost izbora krsnog kuma za vjenčanoga u okviru institucije nasljednog kumstva.⁹⁴ Za cjelovit uvid u zastupljenost ove pojave valjalo bi potražiti podatke o običajima vezanim uz sklapanje krsnog kumstva, dijelom i uz druge oblike kumstva, kao što su pojave krizmanog i šišanog kuma. Svi ti oblici sklapanja kumstva u pojedinim slučajevima povezani su i s vjenčanim kumstvom. I pored toga što je ovaj pregled zasigurno nepotpun iz već spomenutih razloga, ipak daje dobru osnovu za pretpostavku o predslavenskom podrijetlu svatovske časti kuma i razvijenijih oblika sklapanja kumstva uopće u sprezi s kršćanskim obrednim elementima. Kulturni doticaji doseljenih slavenskih naroda sa starosjedilačkim romanskim (a možda i drugim) skupinama, doveli su do stvaranja određenih specifičnih pojava. I podunavski i primorsko-lički Bunjevci sačuvali su među ostalim i izvorna vlaška obilježja izbora kuma, kao i njegovu ulogu svatovskog starješine. Ta su tradicijska pravila o izboru kuma s vremenom labavila, no i prema novijim i najnovijim istraživanjima u primorsko-ličkih i podunavskih Bunjevaca, bilo im je moguće ući u trag, kao i na bunjevačkim područjima u Dalmaciji (Ravni kotari, Bukovica).

Zanimljivo je usporediti kartu o izboru kuma s kartom općih podataka o kumu jer postoji djelomična podudarnost kumove uloge svatovskog starješine i izbora krsnog kuma na zapadnim i sjevernim stranama hrvatskog područja. Vlaškim seobnim strujanjima te su pojave prvotno preko Makedonije i Crne Gore prodirale u dinarske krajeve. Traga im ima u zapadnoj Hercegovini i duž Jadrana. Pojedini karakteristični elementi kumove uloge u podunavskih i primorsko-ličkih Bunjevaca i u nekim drugim krajevima u Bosni i Hrvatskoj, tek su neznatno zastupljeni na mogućim izvorišnim bunjevačkim prostorima. Međutim, dovoljan je samo trag i „rijetki kamenčići po putu“ da bi se mogao utvrditi kontinuitet određene pojave koja sasvim sigurno svoje korijene, kada je riječ o hrvatskom stanovništvu, mora imati u jadransko-dinarskim graničnim krajevima, možda čak i sve do onih područja prema jugoistoku u kojima je bilo hrvatskih tragova, a u nekima ih ima još i danas. Na čitavom tom širokom dinarsko-jadranskom graničnom prostoru bili su mogući u to vrijeme i kasnije izravni doticaji s vlaškim skupinama koje su se kretale u pravcu zapada (usp. Skok 1919; *ibid.* 1928; Mirdita 2004; *ibid.* 2009).

⁹⁴ Takvi slučajevi nisu posebnim znakom istaknuti pa navodim signature lokaliteta u kojima se i taj detalj naglašava: ei 442, GI 222, JK 434, MI 231, Mm 222, mR 442, Mt 131, Mt 343, mT 143, oR 344 (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997).

Izbor krsnog kuma znatno je raširenija pojava na istočnim južnoslavenskim stranama, gdje su vlaško-slavenska prožimanja morala biti intenzivnija nego na dinarskim prostorima (u ranoj fazi vlaško-slavenskih doticaja). Ti procesi nisu podjednako zahvatili sve slavenske narode pa je tako kumova uloga svatovskog starješine više izražena na zapadnim stranama, a na istoku nešto više u Makedoniji i Bugarskoj, za razliku od izbora krsnog kuma. Kasnijim hrvatskim i srpskim migracijama, te su se pojave širile prema zapadu. Samo izrazito čakavska područja nisu bila zahvaćena širenjem pojave izbora krsnog kuma, premda je kumova uloga svatovskog starješine zahvatila i dio tog područja. Na temelju ovih pokazatelja moguće je pretpostaviti da su bunjevačke seobe prema zapadu i sjeveru dobrim dijelom zaslužne za takav razmještaj uloge svatovskog starješine i njegova izbora za krsnog kuma u svadbenim običajima Hrvata i na hrvatskim etničkim prostorima uopće. Već i dosadašnja razmatranja pojedinih elemenata kumove uloge pružaju dobru osnovu za tu pretpostavku.

2.1.6. Kumova pratilja: kuma

Pojava kumove pratilje nije prikazana posredstvom etnološke karte iz više razloga. Jedan od razloga je činjenica da su podatci o tome nepotpuni, tako da za mnoga područja ostaje dvojbeno je li takva uloga uopće postojala ili nije. Stoga će se uzimati u obzir samo postojeće potvrde kumove pratilje. Kuma se rijetko javlja u nekim krajevima kao svjedokinja uz kuma, o čemu je bilo riječi u poglavlju o kumovoj ulozi svjedoka. Ona često samo figurira ili joj se uloga svodi na to da bude kumova družbenica. U dijelu upitnica EA naglašava se da je riječ o kumovoj ženi, no većinom o tome nema podataka. Može se smatrati da su podatci ove vrste manjkavi, kao i podatci o kumovu bračnom statusu, budući da se vrlo rijetko navodi tko je kuma u slučajevima kada kum nije oženjen. Kao osoba bez posebne uloge u svadbenim običajima nije osobito poticajna za istraživanje ove vrste, no i sam prostorni razmještaj njezine pojave može biti zanimljiv, kao i okvirni prikaz sudjelovanja u svadbenim običajima. Površni osvrt na pojavu kume mogao bi nas navesti na krivi zaključak da je općenito riječ o novijoj pojavi ili da je ona poznata i karakteristična samo za određene krajeve, osobito panonske. U dinarskim krajevima čini se da udane žene, prema starijem stanju tradicije, koja se održala ponegdje sve do Drugog svjetskog rata, nisu imale pravo sudjelovati u svadbenim običajima, što bi značilo da niti kuma nije imala to pravo, ako je ona kumova žena. Ponekad su se one mogle priključiti svatovima, ali tek kasnije u odgovarajućem trenutku kada ta zabrana prestaje.

Na području romanskih starosjedilaca na jugu Balkana i drugdje kum također ima svoju pratilju. Nije bilo obavezno da kum bude oženjen, tako da je kuma odnosno *nuna* mogla biti i njegova majka (Wace i Thompson 1972:116). Budući da polazim od pretpostavke da je svatovska čast kuma romanskog podrijetla, znači da i podrijetlo pojave kume treba tražiti na prostorima njihova obitavanja. I na svom izvorištu kuma nema značajniju ulogu u svadbenim običajima, barem prema podacima kojima o tome raspolazem. U Vlaha u sjeveroistočnoj Srbiji potvrđen je naziv

naša za kumu, izvedena od naziva *naš* za kuma (Pantelić 1970:140). Ako bi se uloga kume podrobnije razmatrala trebalo bi je usporedo proučavati s pojavom nevjestine pratilje/pratilja i uopće s ulogom žena (udanih ili neudanih) u svadbenim običajima jer se često uloge različitih ženskih osoba u svadbenim običajima isprepliću, tako da neke dužnosti koje negdje mogu imati nevjestine pratilje drugdje ima kuma ili *starosvatica*, a ponegdje možda sve one ili neke od njih zajedno. Katkada je upravo kuma u istovremeno i nevjestina pratilja. To potvrđuju i pojedini nazivi za kumu, koji su inače nazivi za nevjestinu pratilju u određenim područjima.⁹⁵ U ovome prikazu ograničit ću se na pojavu kume i njezinu prostornu zastupljenost prema podacima iz upitnica EA, uz poseban osvrt na pojedine karakteristične pojave u Bunjevaca, vezane uz pojavu kume u svadbenim običajima.⁹⁶

U podunavskih Bunjevaca kuma kao kumova žena opće je poznata pojava, jedino je u Tavankutu zabilježena mogućnost da u slučaju da kum nije oženjen kao kuma nastupa njegova sestra ili najbliža rođakinja. U Bikiću i Gari u južnoj Mađarskoj i u Đurđinu kod Subotice, kum također ne mora biti oženjen i u tom slučaju kume nema. Kuma postoji i kod šokačkih Hrvata, Srba i Mađara u Bačkoj (usp. Černelić 1991:28).

Tek je poneka potvrda u Gorskom kotaru, nešto ih je više u Lici, i u nekim mjestima s prisutnom bunjevačkom komponentom, ali ne i u izrazitim bunjevačkim sredinama (usp. *ibid.* 28-29). To ne mora značiti da kuma ne postoji, već da je nevažna pa se kao takva niti ne spominje. Tek na izričit upit o kumi u Pazarištima u Lici, kazivači potvrđuju da i ona postoji i da ne mora biti kumova žena, budući da kum nije morao biti oženjen, dok se u Lovincu naglašava da je kuma novija pojava i da nije bila kumova žena, već bi je nevjesta sama izabrala (*ibid.* 1996; *ibid.* 2010). I u primorskih Bunjevaca kuma se u svadbenim običajima pojavljuje tek iza Drugog svjetskog rata. Ako je prije toga kum i bio oženjen, njegova žena nije imala nikakvu ulogu, niti pravo sudjelovanja u svadbi. Takav odnos prema kumi u okviru odnosa prema udanim ženama uopće u svadbenim običajima potvrdila su i istraživanja u Pazarištima (Černelić 1986b; Birt et al. 2003:488; Černelić 1996). Kuma se kao svjedokinja na vjenčanju uz kuma u primorskih Bunjevaca pojavljuje tek krajem sedamdesetih godina 20. stoljeća, ako je kum bio oženjen kuma je prisutna na vjenčanju, sjedi uz njega, ali bez neke posebne uloge. Na području Senjskog bila ima nešto više podataka o kumi: u Stolcu se spominje da je kum, ako je bio neoženjen, mogao povesti svoju djevojku kao kumu, poneki kazivači ističu da je pomagala nevjesti kod odijevanja i pazila na nju tijekom čitave svadbe; u Liskovcu je donosila

⁹⁵ Takav obuhvatan pristup mogao bi se postići samo u okviru posebnog rada o toj temi. Bio bi to dosta zahtjevan i složen posao, koji bi dodatno otežavali i dosta manjkavi i oskudni podatci o svim tim pojavama. Bilo bi nužno precizno tipološki utvrditi i razvrstati prema ulozi i položaju razne kategorije žena i utvrditi suodnos njihovih uloga vezanih uz nevjestu, mladence ili uz njihove partnere, kada je riječ o pratiljama određenih časnika (kuma, starosvatica, djeveruša ili njoj srodna ženska osoba koja nerijetko nastupa ujedno i kao pratilja djevera i nevjeste, itd.).

⁹⁶ Na ostalim izvanbunjevačkim prostorima ne razmatra se posebno uloga kume prema arhivskim i tiskanim izvorima jer bi to iziskivalo dodatna istraživanja.

košaru s kolačima i častila svatove, a u Rončević Dolcu bila je dužna donijeti malo vredniji dar (Birt et al. 2003:488-489; Lončar i Dačnik 2009:127). Neki od ovih elemenata uloge kume pod Senjskim bilom ukazuje na to da je ona mogla neke obveze preuzeti od ostalih neudanih nevjestinih pratilja *svatica*, u čijoj je nadležnosti bila briga o nevjesti i pomoć pri odijevanju. Ostalo stanovništvo Primorja ima sasvim suprotan odnos prema kumi, gdje ona kao udana žena ima važnu ulogu u svadbenim običajima (usp. Černelić 1991:91; Birt et al. 2003:494).

U području čitave Dalmacije, jugozapadne Bosne i Hercegovine vrlo se rijetko pojavljuje kuma kao kumova žena, samo iznimno u sjevernoj Dalmaciji, Livanjskom polju, u okolici Imotskog i Dubrovnika, dok je nešto više potvrda kume kao kumove pratilje prema prethodnim istraživanjima, no ipak svega u 16 lokaliteta na tako širokom prostoru. Većina tih podataka potječe iz drugih izvora, dok ih u upitnicama EA ima vrlo malo, osobito o kumi kao kumovoj ženi. Na Livanjskom polju kod Hrvata ikavaca naziv za kumu je *jenga*, koja se u dinarskom prostoru javlja kao nevjestina udana pratilja, pa i šire, ali ne uvijek jasno označenoga bračnog statusa (usp. Černelić 1991:28-29, 181). Taj je naziv za kumu potvrđen prema kartografskim podacima još u Dalmatinskoj zagori (ig 233) i sporadično po istočnoj Bosni prema upitnicama EA (GL 211, hM 431, iM 122). Nekoliko je pojava usporedne pojave naziva *kuma* i *jenga* za kumovu pratilju bez oznake njezina bračnog statusa kod Hrvata i Muslimana u srednjoj Bosni.⁹⁷

U upitnicama EA, kako sam već naglasila, rijetko se navode podatci o kumovu bračnom statusu i ujedno o kumi kao njegovoj ženi. Nešto podataka o tome ima u Podravini kod Virovitice, te razasuto duž Save (kod Siska, te s bosanske i slavonske strane Save), u istočnoj Slavoniji, zapadnom Srijemu i u Baranji. Ima još pojedinačnih razasutih potvrda u Pokuplju, na Baniji, kod Dubice na Uni, u Primorju, Lici, srednjoj Bosni, zapadnoj Srbiji i dvije potvrde u Makedoniji.⁹⁸ Izdvajam dva slučaja pojave kumove žene u sjeveroistočnoj Srbiji kod Vlaha, gdje se ona naziva *našica* (fS 241, GS 412) i u Makedoniji s nazivom *nunka* (oP 223).⁹⁹

Najviše potvrda o kumi ima u Hrvatskoj po čitavome panonskom arealu sve do pojedinačnih potvrda u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, zatim u Pokuplju, Istri i Lici, na pojedinim sjevernojadranskim otocima, dok u ostalim područjima ima tek pojedinačnih potvrda. Nešto ih je više u sjevernoj, srednjoj i jugoistočnoj Bosni, uz pojedinačne potvrde u ostalim dijelovima Bosne i Hercegovine. Prema upitnicama EA sporadičnih podataka o kumi ima u Vojvodini, uglavnom u srednjem Potisju i Srijemu, zatim u

⁹⁷ Riječ je o lokalitetima sa sljedećim signaturama: hj 124, HK 414, hK 223, hK 323, hK 443, hk 421(v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997).

⁹⁸ Budući da ova pojava nije kartografski prikazana navodim signature lokaliteta u kojima je kuma kao kumova žena potvrđena: ci 222, ci 421, cJ 131, dF 111, dF 313, dg 441, dH 334, dh 441, DL 323, ed 311, EG 121, eg 142, eH 224, eI 213, ei 233, Ej 233, eJ 323, EL 122, EL 212, El 323, el 241, EM 341, fJ 221, gD 111, gf244, gO 212, hK 334, Ie 442, ig 233, Mt 343, OU 412 (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997).

⁹⁹ Taj je naziv u Makedoniji nešto češći, no bez podataka o njezinoj bračnoj povezanosti s kumom. Ako kum nije oženjen kuma može biti njegova sestra (EL 122, El 323) ili majka (dh 441, eJ 323) pa i njegova djevojka (DL 323) (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997).

sjeveroistočnoj Srbiji i Pomoravlju. Više podataka o kumi ima u jugoistočnoj Crnoj Gori i zapadnoj Makedoniji uz poneku potvrdu i u sjeveroistočnoj.¹⁰⁰ U Hrvatskoj se kuma većinom javlja u Hrvata, ali je poznaju i Srbi u mješovitim sredinama, a u Bosni i Hercegovini i jedni i drugi, uz sporadične potvrde i u Muslimana. U Bugarskoj je kuma kao kumova žena opće raširena pojava (Vakarelski 1985:177).

Osim spomenutog naziva *jenga* za kumu, postoje još i drugi regionalni nazivi. Ponekad se po Slavoniji i Vojvodini kuma naziva *debelom kumom*,¹⁰¹ pa i *tankom kumom* (EI 232). Prema kartografskim podacima u Vlaha u sjeveroistočnoj Srbiji naziv za kumu je *našica* (fS 241, GS 412), *kalimana* (OV 143) i *nunka* u Makedoniji¹⁰²

Kako sam već i na početku razmatranja pojave kumove pratilje naglasila, moguće je samo pregled rasprostranjenosti te pojave. Poznaju je svi bunjevački ogranci, iako je u primorsko-ličkih Bunjevaca ona tek novija pojava. U tim se bunjevačkim krajevima štoviše ističe da udane žene (pa tako i kuma, ako je kumova žena) nemaju pravo sudjelovati u svadbi (u Pazarištima, primjerice, dolazi tek s *pohodanim*, nevjestinom rodbinom, na pir). Usporedi li se ta pojava sa sudjelovanjem žena u svadbenoj povorci u Bosni - prema poglavito starijim izvorima, i u istočnoj Hercegovini (i u Srba i Hrvata) moglo bi to značiti da je riječ o karakterističnoj dinarskoj pojavi, koja je u nekim krajevima dulje opstala (Kajmaković 1963:83).¹⁰³

¹⁰⁰ Navodim signature ostalih lokaliteta u kojima ima potvrda o pojavi kume, bez podataka, izdvojenih u prethodne dvije napomene: bG 114, Cf 421, cF 332, Ch 114, Ch 134, cH 144, ch 321, ci 242, de 223, de 343, Dg 442, dG 414, dg 213, dg 332, DH 343, dh 144, DI 124, DI 144, DI 342, Di 241, Di 314, di 331, dJ 324, dJ 432, dK 124, dL 143, dL 313, dL 342, dL 433, dn 112, dn 223, dn 441, EB 424, Eb 324, eB 232, EC 414, eC 314, ec 131, ED 232, eD 241, Ee 142, EF 211, EF 311, ef 221, Eh 433, EI 323, EI 443, Ei 231, ei 343, Ej 212, ej 423, ej 214, ej 342, ej 414, ej 431, ek 142, ek 243, EL 432, eL 231, eL 323, eL 432, eN 232, EO 322, Fb 142, fc 421, fc 432, FE 212, Ff 431, fF 232, Fg 244, fH 324, Fi 232, Fi 331, fi 241, fi 332, fi 414, FJ 341, Fj 412, FL 214, Fl 332, fl 333, fB 441, fr 414, fS 133, fU 321, Cd 212, gD 441, Ge 134, gF 141, gF 412, gf 113, gG 242, gl 342, gi 341, GJ 132, GK 333, Gk 143, Gk 344, gK 114, gK 212, GL 434, gR 221, He 411, Hf 224, hF 321, hF 333, HG 334, hG 341, hG 414, hg 332, HH 422, hH 321, hI 421, hj 124, HK 414, hK 223, hK 323, hK 443, hk 421, HL 334, Hn 242, Hr 231, hR 411, hr 342, hS 142, HT 322, Ie 214, IF 132, Ih 442, IJ 443, iJ 241, ij 212, ij 223, IK 223, iK 313, IR 232, IS 142, IS 421, Jg 144, JI 113, JI 231, jK 334, JI 324, jr 234, js 132, ki 442, KJ 323, KJ 421, kM 243, kr 241, KS 114, KS 343, LJ 433, Li 123, lI 414, LM 311, Lm 332, lM 331, lN 314, IR 232, IR 441, MI 422, MM 233, MM 241, MM 321, MM 343, MM 442, Mm 222, Mm 323, Mm 343, mM 113, mM 241, MT 423, Mt 342, Mt 441, mT 143, mt 313, MU 333, nR 443, NT 244, Nt 424, NU 321, Nu 111, nU 222, OV 324, pr 412, rr 223 (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997).

¹⁰¹ To su sljedeći lokaliteti: ci 314, DG 123, Dn 433, Ei 311, Ej 344, Ek 311, EP 131. Ostali regionalni nazivi za kumu su sljedeći: *prikuma* u Bilogori i kod Srba u Lici (cH 232, gf 244, gf 414); *podsmehalja* u Podravini (sign ch 242); *posnikalja* (dF 313) ili *posnašica* (DF 323, dF 413) u Pokuplju; *posneš* u Moslavini (dH 211); *kumova svatica* (dk 334), *prva svatnica* (Fb 442), *kumare* (eb 113), *comare* (Talijani) (Fb 114), *botra* (dB 443, Eb 414) i *batra* (eb 412) u Istri; *kumovska enga* (cn 442, Dn 233) ili *kumov(s)ka devojka* kod vojvođanskih Srba (EN 441, en 114, FN 212) (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997). Ovim se podatcima mogu pridružiti i nazivi *soljača* i *svadbica* za kumu u Primorju, gdje je njezina uloga dosta značajna, i gdje ona zapravo nastupa kao udana nevjestina pratilja (Černelić 1991:28). Neki od spomenutih naziva za kumu karakteristični su regionalni nazivi za nevjestinu pratilju u određenim područjima, što je potvrda prožimanju različitih pojava, kao što je bio slučaj i u primorskih Bunjevaca.

¹⁰² oP 223, OR 141, Or 232, Or 443, PR 432, pS 431, pt 313, RR 212. (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997).

¹⁰³ Ta je pojava svakako vrlo zanimljiva kao polazište za daljnje istraživanje. U tom bi se slučaju pojava kume i njezina uloga morala promatrati u suodnosu s pojavom nevjestine pratilje ili više njih, udanih i/

Nešto je više potvrda o pojavi kume u panonskim krajevima, prema drugim izvorima, gdje je ona sudjeluje aktivno u nekim običajima, premda je u osnovi njezina uloga podređena ulozi kuma, pa kuma zapravo nastupa kao izvršiteljica određenih kumovih obveza prema nevjesti ili mladencima ili svatovima uopće.¹⁰⁴ Ta bi nas činjenica mogla navesti i na zaključke da je riječ o tipično panonskoj pojavi (uz kumu tu je karakteristična pojava i *starosvatica*, žena staroga svata). Međutim, kuma kao njegova žena ili pratilja poznata je i u drugim krajevima, pa tako i na ishodišnom području kumove svatovske časti. O tome se može govoriti kao o sasvim izvjesnoj činjenici koju ću dodatno potkrijepiti u daljnjem pregledu elemenata kumove uloge. Stoga bi u romanskom predslavenskom sloju valjalo tražiti njezine korijene. Zanimljivo je da je, uz stasanje kume u panonskim prostorima u značajniji svatovski lik nego što je ona to po svoj prilici na svojem ishodišnom prostoru, opstala istovremeno i *starosvatica*, kao dio slavenskog tradicijskog naslijeđa. Čini se da je dio njezine izvorne uloge preuzela kuma. Možda se upravo u činjenici manje značajne kumine uloge u njezinu ishodišnom prostoru može tražiti i objašnjenje za spomenutu pojavu njezina nesudjelovanja u svadbenim običajima u primorsko-ličkih Bunjevaca sa stanovitim naznakama takvoga odnosa prema kumi (i udanoj ženi uopće) i na širem dinarskome prostoru. Relativno mali broj podataka o kumi na tom prostoru kao i u širem jadransko-dinarskom graničnom pojasu možda i nije znak samo površnosti ispitivača, premda bi više precizno iznesenih podataka o postojanju kume, uključujući i negativne podatke, dalo znatno bolju osnovu za pravilno određivanje mjesta i uloge kume u hrvatskim svadbenim običajima uopće. Slaba zastupljenost podataka o kumi može istovremeno značiti upravo obvezu njezina suzdržanog ponašanja. To su potvrdila terenska istraživanja u Lici i Primorju među Bunjevcima, koji su takav odnos prema kumi mogli prenijeti sa svojega matičnog ishodišnog područja i sačuvati ga i u novoj sredini. U podunavskih Bunjevaca pod utjecajem različitog odnosa prema kumi i ženama uopće u svadbenim običajima u širem panonskom okruženju pojava marginaliziranja kume, ako je i prenesena u novu sredinu, nije imala izgleda za opstanak. Takva razmišljanja mogu biti polazište za pretpostavku koju bi tek trebalo provjeriti i potkrijepiti. Dakle, čini mi se da bi razliku u odnosu prema kumi u primorsko-ličkih i u podunavskih Bunjevaca trebalo bi tražiti u jačem panonskom utjecaju na ovaj bunjevački ogranak, premda i u podunavskih Bunjevaca kuma ima manje više samo „dekorativno“ značenje, svakako u sjeni kuma čija je pratilja. Ponegdje ona sudjeluje u nekim običajnim postupcima, tako, primjerice, u Tavankutu zajedno sa *starosva-*

ili neudanih, kako sam već naglasila. Podatci o tome uglavnom su nepotpuni pa bez novih terenskih ispitivanja gotovo da ne bi bilo moguće tu pojavu pravilno istražiti. Postojeće naznake su u svakom slučaju zanimljive i korisne. Možda takvih zabrana ima i u drugim krajevima u kojima je potvrđeno postojanje kume. No, budući da se podatci uglavnom svode samo na potvrđivanje pojave, bez drugih preciznijih podataka o njezinom sudjelovanju u običajima, to pitanje ostaje otvoreno.

¹⁰⁴ Na ulogu kume izvan bunjevačkih područja neću se detaljno osvrtnati. Ovu bi pojavu trebalo razmatrati kao posebnu temu kako dijakronijski tako i sinkronijski jer je riječ o pojavi različite starine u različitim prostorima njezine pojavnosti, što iziskuje složenu usporednu analizu podataka, da bi se u konačnici dobila pravilnim postupkom utvrđena sinteza.

ticom sudjeluje u oblačenju nevjeste, a u bunjevačkim naseljima u južnoj Mađarskoj priprema i nosi kumov kolač nevjesti. Tako i u sjevernijim vlaškim krajevima ima naznaka o njezinom sudjelovanju u češljanju nevjeste, opremanju svadbenog oglavlja i poduzimanja odgovarajućih zaštitnih mjera s time u vezi (Negotinska krajina) ili u zamjeni svadbenog oglavlja oglavljem udane žene u okolici Bora (Pantelić 1970:140; *ibid.* 1975:143; *ibid.* 1978:372).

Sve spomenute naznake, s jedne strane, o pasivnom držanju kume u širem dinarskom pojasu, a s druge strane, o njezinoj aktivnijoj ulozi u svadbenim običajima panonske zone, ukazuju na svu složenost istraživanja te pojave kao cjeline.¹⁰⁵ I pored nepotpunih i nepreciznih podataka karakterističan prostor zastupljenosti kume, kao i putanja njezina širenja s južnih vlaških prostora prema sjeveru (Srbija, Bugarska) i prema zapadu, preko zapadne Makedonije, jugoistočne Crne Gore do dinarskih prostora (gdje doduše ima malo potvrda, ali ih ipak ima), ne može se smatrati slučajnim. Čini se da su migracije izazvane turskim prodiranjima razlog za slabu zastupljenost pojave kume u dinarsko-dalmatinskom pojasu, a u isto vrijeme za njezino širenje prema zapadnim stranama (Lika, Istra, Pokuplje) i prema sjeveru (Bosna i čitav panonski areal).¹⁰⁶

2.1.7. Uloga kumova pomoćnika

2.1.7.1. *Prikumak*

U ulozi kumova pomoćnika ili, sasvim rijetko, njegova zamjenika, najčešće se javlja *prikumak*, u Makedoniji *potkum(ak)* ili *podkum(ak)*. Vrlo često se ne navode podatci o kumovu pomoćniku, tako da nije uvijek jasno znači li to da ga u tom slučaju nema ili je ispitivač propustio ispitati taj detalj vezan uz kumovu ulogu uopće. Više osoba mogu obnašati tu ulogu, no najčešće je ima *prikumak*. Kako mu i samo ime kazuje, *prikumak* je vezan uz kuma uglavnom kao njegov pomoćnik, a u rjeđim slučajevima i kao njegov zamjenik. Može se pretpostaviti da je to relativno nova tradicijska pojava i da je nastao iz potrebe da se kumu nađe pri ruci osoba koja će mu pomagati u obavljanju njegovih brojnih dužnosti u svadbenim običajima. *Prikumak* se sporadično pojavljuje i u ulozi vjenčanog svjedoka, o čemu je bilo riječi u jednom od prethodnih poglavlja.

¹⁰⁵ Da bi se ona mogla potpuno istražiti trebalo bi raspolagati većim brojem podataka nego što je sada slučaj. Iz već postojećih izvora trebalo bi što temeljitije prikupiti podatke, dopuniti ih dodatnim ispitivanjem, klasificirati i nakon temeljito provedene analize, mogli bi iskrsnuti i odgovori na neka od spomenutih pitanja. Ta su pitanja zanimljiva i poticajna, no zahtijevala bi još puno rada i strpljivog „čeprkanja“ po izvorima.

¹⁰⁶ Ovakvu sliku rasprostranjenosti pojave kume prema podatcima iz upitnica EA valjalo bi dopuniti podatcima iz drugih izvora. Osim toga, detaljnijim proučavanjem njezine uloge, mogao bi se dobiti pravilniji i precizniji pregled njezine pojavnosti i karakterističnih oblika njezina sudjelovanja u svadbenim običajima u pojedinim krajevima u različitim vremenskim presjecima. Zasad oskudne naznake o kuminoj ulozi u podunavskih Bunjevaca i Vlaha u sjeveroistočnoj Srbiji, mogu biti polazište za daljnja istraživanja, koja bi mogla dati zanimljive rezultate. No, put od naznaka do rezultata dug je pa ga stoga zaobilazim iz već navedenih razloga.

Kada je riječ o Bunjevcima moguće je, s jedne strane, da u Bunjevaca kum nije niti imao takvog pomoćnika, budući da je u podunavskih Bunjevaca *prikumak*, a isto tako i pojava kumova pomoćnika, nepoznata pojava, samo s jednom iznimkom kada tu ulogu obnaša *stari svat* na salašima na Bezdanskom putu (Černelić 1991:197). Iako Erdeljanović elemente bunjevačkih svadbenih običaja ne određuje posve precizno (osobito primorsko-ličkih, ali i dalmatinskih ogranaka) ipak neću zanemariti ovu pojavu i barem pokušati utvrditi je li u pogledu pojave kumova pomoćnika uopće ili upravo *prikumka* u toj ulozi Erdeljanović bio u pravu (ibid. 30; usp. ibid. 2006:275-277). Doduše, niti on ne donosi nikakve određene podatke o ulozi *prikumka*, već ga samo nabraja kao jednoga u nizu među ostalim časnicima. Ako su Bunjevci izvorno i poznavali kumova pomoćnika *prikumka*, taj se svatovski lik u podunavskih Bunjevaca potpuno izgubio, što je jedan od razloga samo za okvirni prostorni pregled pojave kumova pomoćnika, kojega najčešće obnaša *prikumak*, bez kartografskog pregleda ove teme.

U upitnicama EA najčešće se navodi da je *prikumak* kumov pomoćnik.¹⁰⁷ Najviše potvrda o *prikumku* ima u panonskom arealu: u Vojvodini (najviše uz Tisu i Dunav), u Slavoniji sve do Podravine, nadalje duž Save od Siska do Jasenovca, preko Banije, Petrove gore zahvaćajući rubne dijelove Gorskog kotara do Like i sjevernodalmatinskog zaleđa; osim toga poznat je po zapadnoj i sjevernoj Bosni, rjeđe se javlja u istočnoj Hercegovini i pojedinačno u istočnoj Bosni; u ostalim južnoslavenskim zemljama ima ga u zapadnoj Srbiji, južnom Pomoravlju i u istočnoj Makedoniji, s pojedinačnim potvrđama u južnoj Makedoniji i Povardarju, drugdje po Srbiji te svega jedna potvrda u Crnoj Gori.¹⁰⁸ Ponekad je u tom slučaju kum svatovski starješina, rjeđe i vođa povorke, no najčešće nema podataka o kumovoj

¹⁰⁷ Ponekad se ne ističe njegova uloga, međutim takvi se podatci javljaju na istom području kao i podatci o kumovu pomoćniku pa se po svojoj prilici radi o površnosti ispitivača, koji je propustio označiti o kakvoj je ulozi riječ.

¹⁰⁸ Budući da pojava *prikumka* nije kartografski prikazana navodim signature lokaliteta u kojima se taj svatovski lik pojavljuje: CH 222, Ch 114, Ch 134, cH 331, CI 434, cn 422, dH 332, dh 332, dh 341, dh 441, DI 144, DI 232, dl 131, di 331, Dj 242, dJ 324, dJ 432, Dk 242, dL 231, dl 223, dl 312, dM 143, dm 244, dn 223, dn 322, eE 431, Ef 131, eF 232, ef 131, EG 324, EG 424, Eg 431, eG 441, eg 142, eg 242, eg 412, EH 344, Eh 212, eH 322, Ei 432, ei 213, ei 134, ei 442, EJ 114, EjEJ 114, EJ 214, EJ 411, EJ 444, Ej 114, Ej 312, Ej 423, ej 444, ej 141, ej 414, EK 114, EK 212, EK 441, Ek 114, Ek 224, Ek 231, Ek 311m Ek 341, Ek 412, eK 141, eK 422, eK 431, eL 432, Em 113, EN 332, EN 411, En 123, En 242, En 412, EM 133, EO 322, EP 244, fe 444, FG 224, Fg 141, Fg 314, fg 212, fg 324, FI 142, FI 442, fi 122, fi 332, fi 342, fi 414, FJ 211, FJ 414, Fj 244, fj 221, fj 144, fj 224, fj 342, Fk 122, FL 131, FL 214, FN 212, Ge 223, ge 333, GF 123, Gf 131, gF 111, gF 214, gF 412, GG 121, Gg 441, gG 134gG 142, gG 231, gG 433, gg 211, gg 321 gg 344, GH 233, gH 121, gh 142, gh 312, GI 144, GI 211, gi 213, gi 342, gI 441, gi 234, gi 442, gi 443, GJ 234, Gj 111, Gj 132, GK 333, gK 114, Gp 334, gS 234, He 241, He 333, HF 122, Hf 141, hF 122, hF 224, hF 231, hf 134, hf 313, HG 134, HG 334, Hg 132, Hg 134, hg 112, HH 323, Ho 333, ho 244, Hp 423, Ig 331, Ih 343, IM 213, IN 143, IN 224, IN 313, in 231, in 324, IP 112, iu 123, Jk 242, jr 221, jS 223, jt 333, jV 143, kk 432, kL 313, Lk 222, Lk 441, LL 133, ls 244, LT 411, LT 433, IT 434, lt 334, 113, mR 442, Ms 222, MT 423, Mt 222, Mt 244, Mt 342, Mt 343, mT 143, mT 224, mt 143, mt 221, mt 313, MU 131, MU 144, MU 333, MU 342, ;U 141, ms 221, nT 434, Os 244, Ou 111, Ou 411, ou 443, OV 143, OV 324, oV 323, pt 313, Pu 234, PV 112 (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997).

općoj ulozi. Rjeđe se uz naziv *prikumak* javlja i suvrstica *prikum*, *prekumak*. Najviše potvrda o *prikumku* ima u Srba, pretežno izvan Srbije. *Prikumak* se usporedo javlja i u Hrvata najviše u područjima s mješovitim stanovništvom (Podravina, dijelovi Slavonije, zapadna Posavina, Banija, Lika, Bukovica). Na području Petrove gore prema podacima iz EA poznaju ga samo Srbi, što je većinom slučaj u Bosni, gdje se u Hrvata javlja samo pojedinačno u sjevernoj Bosni. Najviše podataka o *prikumku* u Hrvata ima u Slavoniji, osobito u požeškom i đakovačkom kraju, dok je u drugim dijelovima Slavonije zastupljen i u Srba i Hrvata. U Lici se *prikumak* javlja u pojedinim hrvatskim selima u Pazarištu, oko Perušića, Lovinca i u južnom velebitskom Podgorju, a u srpskim selima u graničnim područjima Like i Bosne. Dakle, potvrde *prikumka* u ličkih Hrvata dijelom obuhvaćaju bunjevačka područja, većina potvrda odnosi se na pravoslavno stanovništvo Like, kako prema kartografskim podacima tako i prema drugim izvorima.¹⁰⁹ Novija terenska istraživanja među primorskim i dijelu ličkih Bunjevaca u Pazarištima i Lovincu ne potvrđuje njegovu pojavu; jedino su kazivači u selu Popovači u Pazarištima spomenuli da se uz kuma nalazio neki momak, bez posebnog imena, koji ga je po potrebi zamjenjivao (Černelić 1996; ibid. 2010). To bi mogao biti trag toj pojavi *prikumka*, budući da se u upitnici EA za područje Pazarišta ne navodi njegova uloga, što znači da bi on mogao biti i kumov zamjenik. O ulozi kumova pomoćnika na područjima s mogućim bunjevačkim tragovima vrlo je malo podataka, većinom se radi samo o potvrđivanju pojave. Još je nekoliko razasutih potvrda takve uloge *prikumka* kod Generalskog Stola, u Makarskom primorju i zapadnoj Hercegovini u Hrvata, a kod Vojnića i u zapadnoj Srbiji u Srba.¹¹⁰

Osim tragova *prikumka* na bunjevačkim područjima u Lici ima ih nešto u Bukovici i po jedna u Dalmatinskoj zagori i na Livanjskom polju. Ako se pridruže spomenutim pojavama *prikumka* kao kumova zamjenika u Makarskom primorju i zapadnoj Hercegovini, mogle bi biti potvrdom da su i ostali Bunjevci u daljnjoj prošlosti poznavali tu pomoćnu svatovsku čast. I drugi izvori dijelom potvrđuju pojavu *prikumka* na tim prostorima, uglavnom bez oznake o kakvoj je ulozi riječ, a ponegdje se pritom ističe njegova uloga svjedoka. Za razliku od novijih terenskih istraživanja na bunjevačkim područjima u Lici i Primorju, ranija istraživanja u Jasenicama u južnom velebitskom Podgorju i u Pidrugi u Ravnim kotarima potvrdila su pojavu *prikumka*, a duž jadransko-dinarskog graničnog pojasa potvrđuju ga dijelom i drugi izvori sve do ušća Neretve.¹¹¹ Prema najnovijim istraživanjima na

¹⁰⁹ Bogišić 1874:227; Erdeljanović 1930:230; Hećimović-Seselja 1985:458-459 Bonifačić-Rožin 1955a; Mićanov Divjak, 1984; Japunčić 1998:266; Vedriš 1998; Friščić et al. 1999:203; Grčević 2000:414; usp. Lasić 1999:136-137.

¹¹⁰ Ee 142, eG 111, jI 434, KJ 222; KJ 224, gP 224. U zapadnoj Hercegovini je u ulozi kumova zamjenika u nekoliko lokaliteta potvrđen *jamak*: ji 231, ji 242, jJ 234, jJ 314. Osim toga, na raznim stranama ima nekoliko pojedinačnih potvrda pojave drugih časnika u ulozi kumova zamjenika: Ch 242, De 222, De 444, di 331, Ek 311, Ge 144, gP 224, hO 241, NM 221 (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997).

¹¹¹ Černelić 1984b; Bucić s.a.; Bogišić 1874:242; Lulić 1983; Dobrijević 1862:113; Kajmaković 1961:211; ibid. 1959:126; Miličević 1964 (Slivno Ravno, Mihalj).

području Ravnih kotara i Bukovice spominje se *prikumak*, bez posebnog specificiranja njegove uloge (Černelić 2010-2011).

2.1.7.2. Ostali časnici u ulozi kumova pomoćnika

U toj ulozi pojavljuju se još i neki drugi svatovski časnici, no njih nema u područjima relevantnima za utvrđivanje bunjevačkih tragova u prošlosti. Osvrnut ću se i na te pojave radi cjelovitijeg uvida u raspored pojave kumova pomoćnika u svadbenim običajima prema kartografskim podacima.

U nekim mjestima u kojima postoje dvojica kumova, ponekad drugi kum nastupa kao pomoćnik glavnoga kuma koji u većini slučajeva pritom ima ulogu svatovskog starješine. Ta je pojava poznata na više strana, ali samo u pojedinim mjestima u Zagorju, Pokuplju, Moslavini, Bilogori, zapadnoj Slavoniji, u području Petrove gore, u okolici Dubice, u Lici, na otoku Rabu, te po čitavoj Dalmaciji isključivo u Hrvata, uz jednu potvrdu u jugoistočnoj Makedoniji, gdje je drugi kum zapravo zamjenik glavnoga kuma.¹¹² Nešto je češća pojava svatovskog časnika *dolibaše* ili *delibaše* u ulozi kumova pomoćnika po Bosni (u Srba i rjeđe u Muslimana), u zapadnoj Srbiji i na Kosovu.¹¹³ U Srbiji se javlja još i *kumovski momak* kao kumov pomoćnik uz pojedinačne potvrde u Vojvodini i srednjoj i istočnoj Bosni.¹¹⁴ U Pomoravlju i u pojedinim mjestima sjeveroistočne Srbije i u zapadnoj Slavoniji (jedna potvrda) kumova pomoćnica može biti i *kuma*.¹¹⁵ *Čauš* se kao kumov pomoćnik pojavljuje u pojedinim mjestima u istočnoj Slavoniji, zapadnoj Bosni i zapadnoj Srbiji.¹¹⁶

¹¹² Cg 212, df 321, df 414, DH 343, DI 124, Di 241, DJ 134, eF 132, eF 323, eh 113, EI 124, Ge 144, GF 322, HE 434, iG 421, ki 144, Lj 124, ot 234 (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997).

¹¹³ eG 134, Ff 113, Ff 223, fK 433, Gf 333, GI 144, GI 211, Gi 311, gl 113, Hh 142, Hh 243, HI 432, hI 421, hk 334, HL 212, HM 241, hm 231, Hn 242, Ik 114, ik 244, IR 341, Ir 334, iR 123, iR 212, iR 344, IS 434, Jk 413, jk 121, Jp 423, JR 212, JR 332, Jr 114, jR 112, jR 314, Kr 343, kR 224, kr 141, kr 322, kr 343, IR 441, Mr 143, Mr 443 (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997).

¹¹⁴ DO 311, EN 441, en 114, fl 443, fo 423, fR 232, fR 441, fr 312, fS 133, Gi 124, GJ 422, GI 133, go 421, GP 141, gP 423, gp 141, gR 221, hp 424, hs 333, ht 142, IN 412, In 312, iN 142, iN 412, io 244, io 314, Ip 121, iP 211, ip 121, Is 444, is 144, is 341, is 444, Jo 113, jR 234, jr 324, JS 344, JS 443, Js 114, Jt 443, KP 131 (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997).

¹¹⁵ DI 342, eD 141, Hr 231, hR 411, hr 342, hS 142, IR 232, IS 142, IS 421, js 132, KS 114, IU 413 (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997).

¹¹⁶ dk 124, dk 432, EL 321, Hh 142, KR 424. Osim navedenih mogućnosti pojedini časnici javljaju se samo iznimno u ulozi kumova pomoćnika: *dokum* u Zagorju (bf 342), *fendrija* u Žumberku (De 414), *prvi svat* u Lici i zapadnoj Bosni (Hf 224, HJ 142), *djever* na otoku Pagu (Gd 212), *kumnat de' mna* (= djever) u Vlaha u sjeveroistočnoj Srbiji (HT 411) i *kumov barjaktar* u Pomoravlju (Is 334, is 224). Naziv *pomoćnik kuma*, koji ujedno objašnjava i njegovu ulogu, koristi se rijetko u srednjoj i istočnoj Bosni (Hj 313, hl 211), a u nekim selima sjeveroistočne Srbije za tu ulogu nema posebnog naziva (fU 321, gU 321). Osim toga, na raznim stranama ima nekoliko pojedinačnih potvrda pojave drugih časnika u ulozi kumova zamjenika (Ch 242, De 222, De 444, di 331, Ek 311, Ge 144, gP 224, hO 241, NM 221) (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997).

2.1.7.3. Zaključni osvrt na ulogu kumova pomoćnika

Premda podataka za čitav taj prostor ima malo, ipak se može utvrditi stanoviti isprekidani kontinuitet pojave od područja ušća Neretve i zapadne Hercegovine pa sve do Like, što bi se moglo smatrati potvrdom da je ta pojava bila poznata Bunjevcima i na njihovu matičnom ishodišnom području, no u isto vrijeme, čini se da ta uloga nije bila osobito važna pa je opstala samo sporadično među preostalim dalmatinskim Bunjevcima, nešto više na prostorima njihovih seoba prema zapadu (Ravni kotari, Bukovica, velebitsko Podgorje, Lika). Neobično je stoga da se je ta uloga gotovo potpuno izgubila u podunavskih Bunjevaca, tim više što je poznata i po gotovo čitavom panonskom prostoru, kao i među njihovim susjedima, Šokcima i Srbima u Bačkoj (usp. Černelić 1991:30). *Prikumak* ima ulogu svatovskog starješine u šokačkim selima Bač, Vajska, Plavna i Bođani u Bačkoj (Bosić 1992:42-43). Iako je ova pojava gotovo nepoznata u podunavskih Bunjevaca ima tek jedan trag pojavi kumova pomoćnika: na salašima na Bezdanskom putu *stari svat* pomaže kumu u izvršavanju njegovih svadbenih dužnosti. Takva uloga *staroga svata* potvrđena je još u srednjem Potisju i prema općem podatku u Bačkoj kod Srba. *Stari svat* se kao pomoćnik kuma pojavljuje još samo u Pridragi kod dalmatinskih Bunjevaca. U Skradu u Gorskom kotaru i u Novom Vinodolskom *stari svat* u svadbi zamjenjuje kuma (usp. Černelić 1991:66). *Stari svat* ima ulogu kumova pomoćnika i u drugim krajevima, prema podacima iz upitnica EA, no uglavnom je riječ o pojedinačnim potvrđama u raznim krajevima: po Slavoniji, u zapadnoj i srednjoj Bosni, u porječju Krke u srednjoj Dalmaciji, u zapadnoj i sjeveroistočnoj Srbiji uz nešto više potvrda u sjeveroistočnoj Makedoniji. To su ujedno zanimljivi primjeri „degradacije“ uloge *staroga svata* (što je inače karakteristična pojava za podunavske i primorsko-ličke Bunjevce), koji od svatovskog starješine postupno u nekim krajevima i u nekih etničkih skupina postaje tek pomoćnik novome svatovskom časniku kumu.¹¹⁷

Pojava posebnog kumova pomoćnika nije posebno naglašena u starosjedilačkog romanskog stanovništva na jugu Balkana, iako se spominje da kum u Vlaha u sjeveroistočnoj Srbiji ponegdje ima svoje *kumovske momke* (Milosavljević 1913:152; Pantelić 1970:132; *ibid.* 1978:367). Zanimljiva je pojava u Vlaha u Samarini da kum ima svoje svatove, a oni mogu biti njegovi rođaci i prijatelji koje on želi pozvati za svoje goste (Wace i Thompson 1972:114). Premda nema pokazatelja o povezanosti te pojave i uloge kumova pomoćnika, vlaška pojava da kum poziva u svatove svoje posebne goste poznata je i u Bugarskoj. Zanimljiva je pojedinost u Bugara da je jedan od naziva za te svatove *podkumnici* (Vakarelski 1985:184; Genčev 1987:48). U Đevđelijskoj Kazi u Makedoniji također se spominje „kumova grupa“, koja se sastoji od *kuma*, *kume*, *podkumnika* i *podkumice* (Tanović 1927:168). I u nekim selima brodske Posavlja i Đakovštine naglašeno je da se kum i *prikumak* biraju iz iste obitelji (kuće), s kojom je sklopljeno kumstvo; tako su primjerice u Beravcima *kum*

¹¹⁷ Di 442, DJ 332, Dk 324, dK 323, eJ 241, fH 244, Gf 224, gi 123, hn 421, HT 321, Ht 313, IG 144, iP 433, Ms 433, Mt 222, mT 143, mt 444, Nt 424, nt 122, Nu 321, nU 112, Os 421 (v. Popis lokaliteta u: Černelić 1997).

i *prikumak* mlađi članovi te obitelji, dok se njezini stariji članovi nazivaju *debelim kumovima* (Toldi 1987:79; Premuž 1996; Perić 1995). Bački Šokci u Baču, primjerice, za *prikumka* biraju nekoga iz kumove rodbine, njegova bratića ili sina, a u Srba u Srijemu *prikumak* je kumov sin (Bosić 1992:43; *ibid.* 1989-1990:262). Podataka o izboru *prikumka* u izvorima uglavnom nema. Bilo bi zanimljivo podrobnije istražiti povezanost pojave kumovih svatova, oblike sudjelovanja kumove obitelji u svadbenim običajima, kao i mogućnosti izbora *prikumka*, što bi možda dalo novu osnovu za proučavanje uloge kumova pomoćnika i naziva *prikumak* za tu i sličnu ulogu.¹¹⁸

2.1.8. Specifični elementi kumove uloge

Nakon razmatranja općih podataka o kumu, s osvrtom na njegove prateće i pomoćne dužnosnike, slijedi pregled određenih specifičnih elemenata vezanih uz njegovu ulogu svatovskog starješine. Ponekad su ti elementi sastavni dio kumove uloge i kada on to nije, a nerijetko podatci o njegovoj općoj ulozi nisu niti navedeni. S jedne strane, razlog tome može biti upravo nedostatak takvih preciznih podataka, ali isto tako i gubljenje pojedinih elemenata uloge kroz određeno vrijeme i na određenim područjima pa vremenski i prostorni kontinuitet svakoga od tih elemenata kumove uloge nije moguće uvijek pratiti. S druge strane, određeni elementi mogli su se priključiti kumovoj ulozi kroz procese adaptacije i akulturacije, a da on u cijelosti nije izrastao u vodećeg časnika. Prenošenje nekih specifičnih elemenata kumove uloge na ulogu staroga svata, zanimljivi su pokazatelji takvih procesa. Već sam u prethodnim istraživanjima utvrdila da ta dva časnika imaju srodnu osnovu, no određeni sastavni elementi takve srodne uloge na općoj razini nisu karakteristični za izvornu i izvršnu ulogu staroga svata. Budući da kum i *stari svat* istovremeno sudjeluju u svadbenim običajima većine južnoslavenskih naroda, elementi njihovih uloga u raznim su se krajevima na različit način doticali i preplitali.

Još su razmatranja opće kumove uloge ukazala na različite zanimljive oblike njegova visokog rangiranja na časničkoj ljestvici odabranih svatova. Počast i poštovanje kumu iskazuje se na određene karakteristične načine, koje ću u narednim poglavljima nastojati pratiti od njihovih mogućih ishodišnih prostora, prateći liniju kontinuiteta i opstojnosti u pojedinih bunjevačkih ogranaka, do neke bliske prošlosti ili sve do sadašnjeg trenutka, budući su neki od tih elemenata opstali sve do danas.

2.1.8.1. Pozivanje kuma

Jedan od specifičnih načina iskazivanja poštovanja prema kumu je pozivanje kuma u okviru tradicijskog pravila o redoslijedu pozivanja svadbenih sudionika

¹¹⁸ Vrlo oskudni i manjkavi podatci, kao i površnost u ispitivanju, ne pružaju mogućnost da se o tim pojavama i njihovu suodnosu donesu odgovarajući zaključci. Ipak, tih nekoliko zanimljivih pojedinosti mogu biti poticajni za daljnje istraživanje te pojave. Pritom bi trebalo krenuti skoro od početka, pažljivim traženjem i pronalaženjem podataka u svim dostupnim izvorima, a zasigurno i novim terenskim istraživanjima. Činjenica da je premalo podataka i da bi ih tek trebalo prikupiti, ne daje puno izgleda za temeljito istraživanje i utvrđivanje ishodišta pojava kumova pomoćnika, iako već i na temelju iznesenih oskudnih podataka postoje određene naznake o tome.

prema njihovu mjestu u svadbenoj hijerarhiji. U nekim krajevima u kojima kum ima na toj ljestvici istaknuto mjesto poštuje se pravilo po kojemu ga se mora prvoga pozvati u svatove. Nerijetko se ta pojava stapa s pojavom izbora kuma ili njegova potvrđivanja, zapravo u izvorima nije uvijek sasvim precizno navedeno ima li taj dolazak kumu svrhu da se od njega zatraži pristanak za obnašanje ove uloge ili znači da u hijerarhijskom redosljedju pozivanja on ima prvenstvo ili možda i jedno i drugo u isto vrijeme. Ukoliko je riječ samo o pozivanju kuma u svatove, to bi značilo da je on već prihvatio tu ulogu ili kroz već obavljene određene (ne)formalne dogovore (o takvim pojedinostima u izvorima uglavnom nema podataka) ili se sve već unaprijed zna prema tradicijski reguliranom načinu izbora kuma u okviru sklapanja višegeneracijskog kumstva između dvije obitelji. Zanimljivo je u vezi s takvim ne sasvim precizno formuliranim razlikama spomenuti primjer s terenskih istraživanja u Pazarištima. Na upit treba li kuma prvoga pozvati u svatove, većina kazivača odgovara potvrdno, da bi se u kasnijem razgovoru s nekim od njih pojašnjalo da se radi o dogovoru o sklapanju kumstva i da se u tom smislu zaista dolazi prvo k budućem kumu. Kasnije kada se pozivaju ostali svatovi, kuma se više posebno ne poziva (Bekavac 1996; Černelić 1996).¹¹⁹ U pojedinim izvorima ne ističe se prvenstvo pozivanja kuma, ali se on poziva na osobit način (katkada i neki drugi časnici) pa tu pojavu treba razmatrati usporedo jer je to nešto drukčiji način iskazivanja poštovanja prema kumu kao vodećem (ili jednome od vodećih) časnika. Za pretpostaviti je da se u slučaju posebno svečanog načina pozivanja kuma prvenstvo u pozivanju samo po sebi podrazumijeva.

U podunavskih Bunjevaca u svim istraženim naseljima oko Sombora i Subotice potvrđeno je pravilo da kuma treba prvoga pozvati u svatove. Drugi po redu je stari svat (Černelić 1984a; *ibid.* 1986a; Firanj 2016:116). Nešto podataka o tome ima i u Bunjevaca u Mađarskoj, tako u Čavolju, Kačmaru, Aljmašu i u Tukulji (Mandić 1975:118; Batinkov 1977; Černelić 1983). Najnovija istraživanja potvrdila su ovu pojavu još i u Vancagi i Čikeriji (Černelić 2012.) Kuma i *staroga svata* pozivaju časnici koji su inače zaduženi za pozivanje svatova, a oni su različiti u sve četiri regionalne skupine podunavskih Bunjevaca: u okolici Subotice poziva *mastalundžija*, u somborskom kraju *diver*, u južnoj Mađarskoj *čauš*, a u okolici Budimpešte *buklijaš* (*ibid.* 1991:149). U Tukulji su, slično kao i u Pazarištima terenska istraživanja pokazala da se pozivanje kuma izjednačava sa svečanim odlaskom kumu s upitom prihvaća li se ove uloge. Budući da se on bira iz okvira nasljednog kumstva, takav je pohod dio formalnog tradicijskog ceremonijala jer je njegov pristanak unaprijed zajamčen. I u bačkih Šokaca kuma treba prvoga pozvati, a za njim i starog svata. Prvi put to čini svekrva, ponekad zajedno sa svekrom (nije li to zapravo dogovor?), a drugi puta pozivači (Bosić 1992:34-35). Obaveza da se kuma prvoga pozove, a

¹¹⁹ Dakle, dogovor s potencijalnim kandidatom za kuma ujedno može značiti i pozivanje u svatove te je on zapravo na taj način prvi pozvan. Riječ je o razlici koja lako može biti zanemarena jer će neki kazivači takav upit samo potvrditi i ta će njihova potvrda u osnovi biti ispravna, ali ne uvijek i precizna. To znači da i pitanje upućeno kazivaču treba biti preciznije, što nije uvijek slučaj, pa su stoga podatci često nedovoljno jasni.

za njim i *staroga svata* poznata je srpskom stanovništvu Vojvodine (Dimitrijević 1958:240; Popov 1969-1970:49; Petrović 1931:98). Zanimljiv je detaljniji opis načina pozivanja u Srba u Srijemu. Prvo pozivanje ujedno je i znak pitanja budućem kumu prihvaća li se kumstva. Poziva ga se tri puta. Prvi put to čine svekar i svekrva i nose mu jabuku i piće na dar. Drugi put mu nose pogaču i kao znak prihvaćanja kumstva, kuma je dužna zamijesiti drugu i poslati je roditeljima mladoženje, a treći put to čini mladoženja s čuturom vina. Na isti način poziva se i *stari svat* i *baša* (djever) (Bosić 1989-1990:257).

Potvrda o prvenstvu pozivanja kuma ima i po Slavoniji (Lovretić 1897:334; Markovac 1935:45; Škrbić 2000-2001:179). Nakon kuma poziva se *stari svat*, a u Sikirevcima se ujedno radi o dogovoru o prihvaćanju kumstva (Ilić Oriovčanin 1846:43; Filakovac 1906:115; Marković 1986:29). U Vrbici kod Đakova obratan je redoslijed pozivanja (Šalić 1990:93). U području bivše brodske i gradiške pukovnije pozivanje kuma u isto vrijeme je i odlazak po kuma (Bogišić 1874:235). Kuma pozivaju stari svat i mladoženjin otac posebnim ceremonijalom u selu Klokočevac na južnim obroncima Bilogore (Ivančan i Lovrenčević 1969:34). I arhivska građa potvrđuje ovaj običaj po Slavoniji i u istočnom Srijemu.¹²⁰ Rijetkih podataka o tome ima u Posavini i okolici Banje Luke i na području Usore u Hrvata i u zapadnoj Bosni u Srba.¹²¹ Osim već spomenute potvrde u Pazarištima, terenska istraživanja u Ribniku i Lovincu te u selima pod Senjskim bilom i na području Krivoga Puta potvrdila su da se osim na ličkim bunjevačkim područjima i u primorskih Bunjevaca poštivalo pravilo da se kuma prvoga poziva.¹²² Arhivska građa donosi potvrde i za drugi kraj Like, za okolicu Ogulina i za Mrkopalj u Gorskom kotaru (Pascuttini 1996; Černi 1996). To su vrlo značajne potvrde i stoga što u drugim izvorima o tome nema podataka za ta područja, a ujedno je potvrda postojanosti te pojave i među ovim bunjevačkim ogrankom.

U Ravnim kotarima ta je pojava potvrđena prema terenskim istraživanjima u Pridragi i u Kruševu (zaseoci Jurice, Ribnica i Otišina) u Bukovici (Černelić 1984b; ibid. 2010-2011). Na širem jadranskom prostoru traga joj ima tek u Boki kotorskoj i u Crnogorskom primorju.¹²³ Zanimljive su neizravne potvrde za Crnogorsko primorje. U Paštrovićima se kum poziva osam dana prije svadbe, ako je „nepotpuna“ svadba, a ostali se svatovi pozivaju četiri dana prije; ako je „potpuna“ svadba pozivaju se svi svatovi istoga dana, ali se pritom kum nabraja kao prvi među pozvanima. U Spiču ga također kao prvoga posebno poziva barjaktar ako je „nepotpuna“ svadba, ako je pak „potpuna“ ne treba ga posebno zvati, već samo njegove ukućane (Vukmanović 1960:302; ibid. 1952:591). Premda od područja Boke kotorske pa sve do sjeverne Dalmacije nema prostornog kontinuiteta toj pojavi, rijetki tragovi upravo na područjima zahvaćenim bunjevačkim seobama prema zapadu nisu zanemarivi.

¹²⁰ Petrović 1985; Demir 1994; Marković 1994; Vuković 1994; Sinožić 1995; Balen 1996; Kegalj 1996; Premuž 1996; Štiglmayer 1996; Adžaga 1997; Mijaković 1997; Lasić 1997.

¹²¹ Janjić 1959-1960; Rapo 1987a; Dronjić 2011:175; Lilek 1898:29; Stanković 1887:42.

¹²² Černelić 1992; ibid. 2010; Birt et al. 2003:488; Lončar i Dačnik 2009:122.

¹²³ Vukmanović 1976:73; ibid. 1960:302; ibid. 1952:591; Spasojević 1999:211.

Kuma treba prvoga pozvati u svatove i ponegdje po Srbiji, a za njim i *staroga svata* (Mijatović 1907:14; Đorđević 1958:448; Pantelić 1967:118). Kuma se prvoga pozivalo s posebnom pogačom i pićem većinom u vlaškim krajevima Srbije. Stari svat se ne spominje kao slijedeći na redu.¹²⁴ I u ostalim vlaškim područjima sjeveroistočne Srbije kuma se prvoga pozivalo u svatove; u Timočkoj krajini to je ujedno i odlazak po kuma, a u Zlotu kod Bora kao drugi po redu poziva se stari svat.¹²⁵ Jedino se u Boljevačkom kotaru prvoga poziva staroga svata, a za njim kuma, a tim se redoslijedom pozivaju i u Šumadiji (Grbić 1909:155; Knežević-Jovanović 1958:92). U aleksinačkom Pomoravlju istočno od Morave stari svat ima prvenstvo u pozivanju, a zapadno od Morave kum. Ovdje se ta dva časnika također pozivaju s posebnom pogačom, a tako se pozivaju i u nekim krajevima bez posebnog isticanja prvenstva jednoga od njih (Antonijević 1971:145; Petrović 1948:275; Đorđević 1958:445).

Ova je pojava poznata i u Bugara, a u zapadnoj Bugarskoj kuma se pozivalo drugoga po redu nakon staroga svata (Genčev 1987:70; Roideva 1978:25). Prvi se pozivao kum, a za njim *dever* i *starojko* i po Makedoniji.¹²⁶ Poseban način pozivanja kuma zabilježen je u Đevđelijskoj Kazi, gdje se posebno ne ističe prvenstvo pozivanja, a poziv je ujedno bio dogovor i potvrđivanje kumstva. *Pobratim* i mladoženja donosili su kumu *kulak*, poklonili su se tri put pred njim prije nego što su mu predali kolač, večerali i pili rakiju s kojom je mladoženja pozvao kuma, potom je kum blagoslovio kumstvo, a za njim i ostali njegovi ukućani, a na kraju je to učinio i *pobratim* govoreći: „Kumstvo du veka!“ (Tanović 1927:160). Podatci o posebnoj ceremoniji pozivanja, dogovaranja i darivanja kuma kolačem zanimljivi su i stoga što su neki od tih oblika pozivanja već zabilježeni i na drugim područjima. Svi spomenuti osnovni elementi poznati su u Srba u Srijemu. Posjećivanje kuma sa svrhom dogovora i poziva u isto vrijeme poznato je i u podunavskih (Tukulja) i ličkih Bunjevaca (Pazarišta) i ponegdje po Slavonskoj Posavini. Kolač kao poseban znak pozivanja česta je pojava u vlaškim područjima Srbije, a u drugim krajevima uključuje i staroga svata (u Makedoniji i djevera). U Vlaha u Samarini u sjevernoj Grčkoj poseban kolač *kulaku* nosio se kumu kada ga se pozivalo u svatove. Taj se kolač nosio i djeverima i djeverušama u posebnoj košari prekriven izvezenim platnom kao znak poziva. Pozvani je primao kolač i u košaru stavljao rižu ili slatkiše i počastio pozivače jelom i pićem. Ne ističe se prvenstvo kuma pri pozivanju, na što bi ipak moglo upućivati prvo mjesto kuma u nabranju osoba koje se na taj način pozivaju u svatove. Ostali sudionici pozivaju se kasnije i na drugi način (Wace i Thompson 1972:112).

Navedeni oblici pozivanja kuma u svatove ukazuju na različite načine širenja vlaških utjecaja na razne narode s kojima su dolazili u doticaj. Važna zajednička spona u svim potvrdama te pojave jest iskazivanje počasti kumu, a način na koji se to čini razlikuje se u pojedinostima. Nošenje posebnog kolača uz uobičajeno piće

¹²⁴ Milosavljević 1913:152; Pantelić 1970:130-131; *ibid.* 1975:129; *ibid.* 1978:364; Rajković 1982a:128.

¹²⁵ Stanojević 1925:85; Đorić et al. 1977:130; Bošković-Matić 1962:161; Reljić 1965:70.

¹²⁶ Filipović 1939:424; Hadživasiljev 1930:373, 379; Pavlović 1928:226-227; Leibman 1972:126.

pri pozivanju kuma osobito je zastupljena pojava u Srbiji i dijelom u Makedoniji i izvan izričitih vlaških krajeva. Dok je u Vlaha u sjeveroistočnoj Srbiji takav oblik pozivanja uglavnom ograničen na kuma, u Samarini u sjevernoj Grčkoj odnosi se i na ostale časnike, kao što je to slučaj i u drugim krajevima Srbije i gotovo u svim ostalim krajevima u kojima je poznata pojava da nakon kuma treba pozvati *staroga svata*, s izuzetkom Like, Gorskog kotara i Ravnih kotara. U nekim krajevima Srbije i Slavonije prvenstvo se daje *starome svatu*, što je sukladno važnijoj ulozi *staroga svata* u tim krajevima. Slijedom takvih podataka moguće je krenuti od sljedeće pretpostavke: specifična vlaška tradicija vezana uz njihova glavnog časnika (*nunu* ili *naš*) u procesu nastajanja i oblikovanja kuma prvo je postala sastavni element običaja vezanih uz kumovu ulogu, da bi se u kasnijoj razvojnoj fazi taj element kumove uloge prenio i na ulogu *staroga svata*. Taj je časnik prije pojave kuma bio svatovski starješina u gotovo svih slavenskih naroda. U nekoliko narednih poglavlja pratit će se tragovi tih procesa i na primjeru drugih elemenata pretpostavljene izvorne kumove uloge koji su nastali u doticaju i prožimanju s vlaškom tradicijom vezanom uz njihovog glavnog svatovskog časnika *nuna*.

2.1.8.2. Odlazak po kuma i kumov dar

Svečani odlazak *rad kuma* na dan vjenčanja sa svrhom da ga se dovede na mjesto okupljanja svatova, kao oblik iskazivanja poštovanja i počasti, poznat je u pojedinim bunjevačkim naseljima u Podunavlju: na salašima na Bezdanskom putu i Nenadiću, u Somboru i u Bajmoku kod Subotice, u Aljmašu u južnoj Mađarskoj, te u Erdu (Handžabegu) i Tukulji u okolici Budimpešte (usp. Černelić 1991:43, 137, 187). *Rad kuma* se išlo iz mladoženjine kuće, u nekim se mjestima ističu pojedinci kojima je to bila dužnost, tako u Erdu sam mladoženja, u Tukulji *enge*, dva momka i tamburaši. U Aljmašu po kuma dolaze *čauši*, pozivači svatova, a kuma ih dočekuje pečenom prasetinom, *pletanim kolačem* i rakijom; oni su ujedno došli „rad kuminog dara, da vidi svit ko je kum i kuma“; u Tukulji se išlo i po *starog svata* (Černelić 1983). Najnovija istraživanja u bunjevačkim naseljima potvrdila su ovu pojavu i u Gari, no kazivači napominju da su prvo išli po *staroga svata*: „Rad kuma su išli cili svatovi, a onda rad đuvegije iz mijane ... sad dođe sam“ (ibid. 2012). U bačkih Srba u Somboru i u selima srednjeg Potisja, i u bačkih Šokaca također se išlo i po *staroga svata*, i u Šokaca po *diverove*. Po kuma su odlazile *enge* i *deveruše* ili u selima na sjeveru Bačke *čauš* s *deverušama* (Černelić 1991:43; Bosić 1992:54). Odlazak po kuma i *staroga svata* poznat je i drugdje po Vojvodini.¹²⁷ Nadalje se takav običaj prakticirao po panonskom prostoru u Baranji, zapadnom Srijemu, pretežno po istočnoj Slavoniji s Posavinom, do požeškog i gradiškog kraja, rjeđe u zapadnoj Slavoniji (u okolici Pakraca i Novske) i u Bilogori, po Bosni (Bosanska Posavina, okolica Banja Luke, Livanjsko polje) u hrvatskog stanovništva; u nekim se krajevima spominje samo odlazak po kuma bez detaljnijih podataka o samome običaju, ponekad samo

¹²⁷ Bota 1954:132; Dimitrijević 1958:242, 244; Popov 1969-1970:54-55; Cvar s.a.; Stefanović Karadžić 1867:308, 319; Lasić 1997.

tek drugog dana svadbe pri ponovnom okupljanju svatova ili više puta, ovisno o tome koliko su se puta svatovi sastajali.¹²⁸ Drugi izvori potvrđuju da se prvo odlazilo po kuma, pa po starog svata (Njikoš 1970:49; Lukić 1924:324, 332), čak i po *prekumka* (Krpan 1990:199). Katkada to ujedno znači i odlazak po kumov dar kojega će tom prigodom donijeti kuma. Tako se u nekim baranjskim selima naglašava da je kuma išla naprijed s kumovom granom, u Otoku se također nosio *kravalj*, grana zatakuta u kolač, a u selu Klokočevac u Bilogori išlo se po *debelu kumu*, koja će donijeti kumov prilog u hrani na svadbu (Mihaljev 1976:39; Lovretić 1897:453; Ivančan i Lovrenčević 1969:46). U Koritni i Đurđancima kod Đakova po kuma se išlo tri dana zaredom, prvi put se ujedno dolazilo i po *kumovu čast* (Perić 1995).

Znatno je više potvrda pojave da se za vrijeme pira ili tek drugi dan svadbe odlazi po kumov dar, kojega u pravilu donosi kuma, no taj običaj većinom nije vezan uz svečani odlazak po kuma jer se kum u to vrijeme već nalazi među ostalim svatovima. Te su dvije pojave povezane i u bunjevačkom selu Aljmaš u južnoj Mađarskoj. Prema starijem izvoru za Bunjevce u okolici Budimpešte također se na dan svadbe ide po *kumovinu*, no podatci nisu sasvim precizno navedeni pa nije jasno je li to ujedno i odlazak po kuma. Sporadičnih tragova običaju odlaženja po kuma ima i na ostalim područjima s bunjevačkim tragovima, tako u Novom Vinodolskom, u Liču i u Mrkoplju u Gorskom kotaru. U tim mjestima postoje dva kuma, pa treba otići po obojicu, u Novom mladoženja u ženskoj pratnji prvo odlazi po svojega kuma, a potom po nevjestina kuma kojega vodi njezinoj kući (usp. Černelić 1991:43). Istraživanja su taj običaj potvrdila u Ribniku, dok je u Pazarištima nepoznat (Černelić 1992; *ibid.* 1996). Na području Senjskog bila jedino je kazivač Grgo Nekić potvrdio da se početkom 20. stoljeća samo bogatije obitelji u Žuklju odlazile po kumove i njihove obitelji (drugi kum je ovdje *diver*), koji su tom prigodom donosili vino, *pečenku* i kolače (Birt et al. 2003:508). Iako tek iznimke, ovi podatci su osobito značajni jer su to jedini tragovi ovih običaja u primorsko-ličkih Bunjevaca. Ove rijetke potvrde pokazuju da je ovaj običaj morao biti poznat i ovome bunjevačkom ogranku, ali je, čini se, već u daljnjoj prošlosti u većini bunjevačkih krajeva na ovom prostoru napuštan. Prema najnovijim istraživanjima na području Bukovice u Kruševu samo rijetki kazivači spominju da se po kuma išlo s barjacima još u prvoj polovini 20. stoljeća (Černelić 2010-2011). Na njihovu mogućem izvorišnom prostoru nema mu traga, ali je značajna potvrda te pojave u Škaljarima u Boki kotorskoj, kao važna karika u tom, čini se još u davnijoj prošlosti, prekinutom lancu (*ibid.* 1991:137).

Na vlaškom području u sjeveroistočnoj Srbiji također se svečano odlazilo po kuma i starog svata, katkada i ponovno drugoga dana svadbe (usp. Černelić 1991:137). Većinom je to bila dužnost mladoženjina oca. Samo u Gornjoj Resavi prvo se išlo po *starojka* i s njim zajedno po kuma (Bošković-Matić 1962:153, 165).

¹²⁸ Brdarić 1988:9-10; Španiček 1986; Lechner 1980:67; Filakovac 1906:125; Vinkešić 1967-1991:21, 23; Bogišić 1874:235; Toldi 1906:125; Igić 1986:91; Petrović 1985; Demir 1994; Bajsić 1995; Marinković 1995; Matoković 1995; Odrčić 1995; Škrbić 2000-2001:199; Perić 1995; Balen 1996; Kegalj 1996; Premuž 1996; Adžaga 1997; Mijaković 1997; Schneider 1998; Draganović 2014:575; Rapo 1983; Galiot 1993.

Obratno je u selu Zlot kod Bora, gdje su prvo odlazili mladoženja s roditeljima i užom rodbinom po kuma i zajedno s njim i po *staroga svata*, nevjestina kuma (Đorić et al. 1977:131). U okolici Bora u isto vrijeme nosio se i kumov dar u hrani (Pantelić 1978:140). U Negotinskoj krajini i ovom se prigodom (kao i kod pozivanja kuma) nosio kumu dar u hrani (Pantelić 1970:133, 138, 144). Običaj odlazak po kuma i *staroga svata* karakterističan je za sjeveroistočnu Srbiju i nije poznat u središnjoj i jugozapadnoj Srbiji (Pantelić 1981:213). Nešto potvrda ove pojave ima i izvan užih vlaških područja u istočnoj Srbiji (Mihailović 1971:100; Nikolić 1910:213, 226-227, 232; Đorđević 1958:451, 455, 481).

Odlazak po kuma uobičajen je i u Bugara. Tu dužnost je imao mladoženja, *pobratim* u istočnim, a djever u zapadnim krajevima; ponegdje im je kum, kod kojega su se već okupili i njegovi gosti, pripremao *malu trpezu* (Vakarelski 1985:183; ibid. 1935:365; Bogišić 1874:254). U nekim krajevima Makedonije dužnost je svatova bila otići po kuma obično drugog dana svadbe, a u selu Dvorište u Maleševu u isto su vrijeme kum i kuma donosili svoje darove na pir (Pavlović 1928:232, 242; Leibman 1972:138). U Đevđelijskoj Kazi u isto vrijeme se pozivalo kuma i vodilo ga u mladoženjinu kuću gdje su se okupljali svatovi još dan prije svadbe, što se ponavljalo na dan svadbe, drugoga i trećega dana (Tanović 1927:168, 170, 184).

U Vlaha u Samarini u sjevernoj Grčkoj mladoženjini svatovi su također odlazili po kuma u pratnji žena koje su stvarale buku. Kod kuma su već bili okupljeni svatovi koje je on osobno pozvao. Kumovi svatovi išli su iza svirača u povorci, na čijem čelu je bio dječak koji je vukao prikolicu u kojoj je bilo pet voštanih svijeća, jedna truba platna za nevjestu, krune za obred vjenčanja u crkvi (kao neobavezan dar) te nešto slatkiša izmiješanog s ječmom i rižom (Wace i Thompson 1972:114). U ovih Vlaha povezani su običaji odlaženja po kuma i nošenja kumova dara nevjesti. U tom obliku potvrđen je na ovim prostorima još samo u jednom selu u Maleševu i u nekim udaljenim panonskim krajevima (Bilogora, istočna Slavonija, baranjska sela Draž, Gajić, Podolje, Topolje i Duboševica i bunjevačko selo Aljmaš u južnoj Mađarskoj). Čini se da je izvorni običaj svečanog dolaska po kuma ujedno imao svrhu da se istom prigodom odnese njegov dar namijenjen nevjesti. Zanimljivi tragovi te pojave na više strana, gdje su i na širem prostoru kao odvojene ceremonije potvrđene obje ove tradicije, govore u prilog takvoj pretpostavci. Već sam spomenula da se po takav dar u većini slučajeva odlazilo kasnije i posebno, a ponekad se niti ne ističe poseban dolazak po dar, već samo obveza kume da donese kumov dar. Najčešće se takav dar sastojao od hrane i pića (sadržaj može biti različit), a ponegdje je sadržavao i tekstilne predmete i/ili kumovu granu. Potvrde te pojave bez obveze odlaska po kuma znatno su češće, što pokazuje različit razvojni put pojedinih elemenata kumove časničke uloge. Nošenje kumova dara nevjesti u Slavoniji, u bačkih Hrvata i Srba razvio se u osobito važan i ceremonijalan običajni postupak, pa se može pretpostaviti da se uslijed takvog razvojnog procesa razdvojio običaj odlaženja po kuma od običaja nošenja kumova dara u dva zasebna običaja, koji se u svadbenim običajima događaju pretežno neovisno jedan od drugoga u različito vrijeme. Nošenje kumova dara većinom, ali ne i isključivo, odgađalo se do drugoga dana svadbe. Izuzetak su

već spomenuti tragovi povezanosti tih dviju pojava koje su se, čini se, održale više manje u svom izvornom obliku. Slično je ta pojava nošenja kumova dara postala sastavni dio uloge staroga svata, a dosta često i svih ostalih svatova, tako da se u drugim krajevima s manje istaknutom kumovom ulogom ne razlikuju prilozi kuma i ostalih časnika od priloga običnih svatova. Zanimljiv je spoj vlaške tradicije, koja se izvorno vezala uz kumovu ulogu, i tradicija koje čine dio slavenskog kulturnog naslijeđa, kao što je svatovska grana i preuzimanje naziva *kravalj* za takav prilog u hrani, što je zanimljiv primjer prožimanja tradicija različitog podrijetla u jedinstven i osebujan običajni postupak, koji je na svom razvojnem putu poprimio, može se reći, gotovo regionalne značajke. Taj običaj je u takvom obliku karakterističan za panonski areal, premda svoje korijene, na temelju spomenutih pokazatelja, ima daleko na jugu u predslavenskom kulturnom sloju. Elementi slavenske tradicijske baštine priključili su se izvornom vlaškom običaju i iz tog spoja nastao je osebujan i karakterističan običaj, napose u panonskih Hrvata. Ta je pojava prisutna i na drugim dinarskim i nekim drugim južnoslavenskim prostorima, no upravo je na panonskim prostorima dobila na značenju, razvila se u specifičan običajni postupak i najdulje opstala kao važan i karakterističan element običajnog tradicijskog naslijeđa. Već su i prethodna istraživanja ukazala na zastupljenost te pojave u svih regionalnih skupina podunavskih Bunjevaca, s određenim razlikama u sadržaju, pa i nazivima za takav dar. Uz najčešći naziv *kravalj* u somborskih i dijela subotičkih Bunjevaca još se javlja i naziv *kumin dar* u Gari i Aljmašu u južnoj Mađarskoj i u Lemešu kod Sombora te *kumovina* u bunjevačkim naseljima u okolici Budimpešte, kao stariji naziv. *Kravalj* je inače raširen naziv za takav prilog u hrani (ne isključivo samo *kumovski* i *starosvatski*) po istočnim panonskim prostorima (usp. Černelić 2006:257-259). Za regionalnu skupinu podunavskih Bunjevaca u južnoj Mađarskoj karakterističan dar namijenjen nevjesti je kumov i kumin kolač uz koji su vezani određeni običajni postupci, a nošenje posebnog *kumova kolača* potvrđen je i u nekim drugim mjestima. U Bajmoku kod Subotice i u Matarićima kod Sombora kum u kuma nose kolač tjedan dana prije svadbe, a na sam dan svadbe nose i poseban dar u hrani i piću *kravalj*, u Bajmoku još i *darovinu* (ruho za nevjestu), a kod bogatijih je kum davao i živo janje ukrašeno *pantljikama* (ibid. 1986a). Zanimljiva je pojava obje varijante kumova dara (kolač i posebno prilog u hrani) koje se u ta dva mjesta javljaju usporedo, dok je u drugim regionalnim bunjevačkim skupinama potvrđen ili samo *pletan kolač* kao dar (južna Mađarska) ili prilog u hrani i piću na ostalim područjima podunavskih Bunjevaca. Jedino je u bunjevačkoj regionalnoj skupini u okolici Budimpešte svatovska grana sastavni i ukrasni dio *kumovine*, kumova dara nevjesti (usp. ibid. 2006:258). Dakle, nošenje kumova dara karakteristično je za čitav panonski prostor, osobito za istočne dijelove od požeškog kraja uz odvojenu potvrdu u Bilogori. Običaji u tom međuprostoru zapravo su nepoznanica, budući da svatovski običaji u tom dijelu Slavonije nisu istraženi, s iznimkom okolice Pakraca i Novske, gdje međutim ovaj segment običaja nije zabilježen. U selima Rajić i Gornji Bogičevci spominje se da su svirci, koji su došli po kuma, bili bogato pogošćeni (Škrbić 2000-2001:138). Sadržaj kumova dara u hrani i piću razlikuje se od mjesta do mjesta, no najčešće je kumov kolač njegov sastavni dio. Takav

dar nerijetko uključuje i kakav tekstilni predmet, a u bačkih Šokaca, u Baranji i većinom u Slavoniji i svatovsku granu, koja se ponegdje nosi i odvojeno. Osim već spomenutoga naziva *kravalj* u Vojvodini, dosta je čest naziv *kumova čast* u Baranji i po Slavoniji, a katkada se javlja i u Banatu i Srijemu usporedo s nazivom *kravalj*.¹²⁹ Potvrda o posebnu kumovom daru u kolaču i piću ima još i u Srba na Baniji, a dosta je takvih potvrda i po Bosni, kod svih skupina stanovništva.¹³⁰

Poseban kumov prilog u hrani i piću potvrđen je još prema prethodnim istraživanjima u Lici u Žitniku, u Novom Vinodolskom, u Kninskoj krajini, u nekim mjestima Vrličke krajine te prema Erdeljanoviću u Kninskoj i Vrličkoj krajini, nadalje u Livanjskom polju, Mostaru i na Pelješcu. U nekim krajevima ističe se samo starosvatski, ne i kumov, prilog u hrani i piću: u Stonskom primorju, Konavlima i u gornjoj Hercegovini. Na području moguće bunjevačke pradomovine i u Lici za tu pojavu nema puno potvrda (usp. Černelić 1991:139). Ni novija ispitivanja u Lici nisu je potvrdila, jedino se u Ribniku ističe da su svi svatovi bili dužni donijeti prilog u hrani i piću. Arhivska građa dopunjava podatke za Liku i Livanjsko polje: u Brlogu je kum bio obavezan darivati janje, a u selima ispod Plješevice spominje se samo novac kao njegov dar; u nekim selima Livanjskog polja kum je također donosio janje, a u drugima pršut na dar.¹³¹ I na otoku Mljetu ističe se da kum mora dati najvredniji dar (Stojanović s.a.). Prema općim podacima za Boku kotorsku, Crnu Goru i Hercegovinu i u Paštovićima u Crnogorskom primorju potvrđen je poseban kumov dar u hrani: novac je zataknut u kruh na *bardaku* vina (Vrčević 1883-1888:206; ibid. 1891:80).

Ta je pojava inače šire zastupljena na gotovo čitavom prostoru jugoistočne Europe, s izuzetkom zapadnih hrvatskih krajeva i Slovenije, no osim na spomenutim područjima ne ističe se pritom poseban kumov dar u hrani. Budući da, na osnovi navedenih pokazatelja, polazim od pretpostavke da ta pojava u osnovi pripada izvorno predslavenskom kulturnom sloju, morala bi ona svoje rasadište imati upravo u dinarskim ili dinarsko-jadranskim graničnim prostorima, odakle se posredstvom migracija u ranom novom vijeku širila, osobito prema sjevernim krajevima, preko Bosne. Tragovi tog pojavi, makar ona i nije karakteristična za dinarsko-dalmatinski granični pojas dovoljan su pokazatelj da je ona na ovim prostorima bila poznata. Zanimljive su sporadične potvrde o nazivu *kumova sofa/sopra* za hranu koju kum donosi na pir i njome časti prisutne u Vrličkoj i Kninskoj krajini

¹²⁹ Dimitrijević 1958:243; Petrović 1931:106; Bogišić 1874:320; Bosić 1989-1990:262; ibid. 1992:42; Brdarić 1988:11; Mihaljev 1976:39; Španiček 1986; Ilić Oriovčanin 1846:69; Stojanović 1881:237; Vinkešić 1991:22; Matasović 1991:30-31; Šalić 1990:98; Markovac 1935:253; Marković 1986:31; Lukić 1924:3; Toldi 1987:79-80; ibid. 1994:122; Demir 1994; Matoković 1994; Perić 1995; Kegalj 1996; Premuž 1996; Adžaga 1997; Mijaković 1997.

¹³⁰ Begović 1887:174; Lilek 1898:30, 41; Kajmaković 1974:78; ibid. 1975-1976:47; Š...ć 1888:83; Janjić 1959/60; Draganović 2014:575; Hnilička 1935:202-203; Divić 1935:207; Rađenović 1937:232; Stanković 1887:42; Horak 1939:204; Kulijer 1934:155; ibid. 1901:611; Klarić 1897:700; Kajmaković 1962:152; SLB 1910:139; Mirković 1887:378; Škaljić 1953:215, 217; Rakita 1985:237; Horak s.a.; Filipović 1949:169, 172; ibid. 1960:226, 231, 239; Drobunjaković 1937:87; Dronjić 2011:176.

¹³¹ Krauesel 1956; Barišić 1997; Caliot 1993; Duvnjak 1996.

prema Erdeljanoviću te u Livanjskom polju i u Imljanima u Bosni. *Kumovom sofrom* završava svadbeni pir (usp. Černelić 1991:139; Kajmaković 1963:88). U selima pod Dinarom kum je donosio određenu hranu koja se naziva *kumovom večerom*, koju je posebno jeo, a istim nazivom označava se kumov prilog u hrani i piću i u Brlogu u Lici (Čulinović-Konstantinović 1989:173; Krauesel 1956). Slična varijanta kumova dara potvrđena je u Bugara kao *kumova trpeza*, a odnosi se na kumovu dužnost da počasti jelom i pićem svatove i svoje goste kada dođu po njega; osim toga, kumovom trpezom završavao se svatovski pir u nekim krajevima Bugarske (Vakarelski 1985:183; Genčev 1987:49, 60, 62, 98). Taj je detalj potpuno isti pojavi *kumove sofre* na spomenutim dinarskim područjima. Sličan je običaj potvrđen i kod Hrvata u okolici Banja Luke, gdje je kum pripremao *male goste* (doručak) za svoju rodbinu i susjede u vrijeme kad je mladoženja dolazio po njega (Rapo 1983). Zanimljivo je da pojava u tom obliku nije potvrđena u Vlaha, s iznimkom okolice Zaječara gdje se ističe da je kum postavljao svoju trpezu kada su ga svatovi drugog dana svadbe posjećivali (Pantelić 1978:375). U drugim krajevima ne ističu se takve pojedinosti i posebni nazivi, no nerijetko je kum po panonskom prostoru dužan počastiti osobe koje dolaze po njega i/ili po njegov dar. Spomenuto je također da je kumov dar u hrani i piću, u čijem je sastavu većinom obavezno i kolač, dosta česta pojava i u Bosni. Čini se da je ta pojava svojim širenjem prema sjevernim krajevima preko Bosne dobivala sve više na značenju, što je osobito izraženo u panonskom prostoru. Po čitavom dinarskom i na ostalom južnoslavenskom prostoru gotovo je opće raširena pojava da svi svatovi nose dar u hrani. Ta bi pojava, kako je već spomenuto, mogla biti rezultat kombinacije slavenskih i predslavenskih običajnih elemenata iz koje se razvio osebujni običaj nošenja priloga u hrani. Elementi darivanja hrane, poznati pojedinim slavenskim narodima, pojavljuju se u obliku davanja ispomoći i toj pojavi jedva da ima traga u takvom izvornom obliku, samo u nekim zapadnim i sjeverozapadnim hrvatskim krajevima (usp. Komorovský 1976:238-240; Gavazzi 1979). U Vlaha u sjevernoj Grčkoj bogat prilog u hrani i piću dužni su bili donijeti nevjestini rođaci na pir, ne i svi ostali svatovi, pa u toj pojavi zajedno s pojavom kumova dara treba tražiti korijene osobito zastupljenoj pojavi nošenja priloga u hrani svih sudionika svadbe na većem dijelu južnoslavenskoga prostora. Zanimljivo je da je upravo takva varijanta nošenja priloga u hrani od strane nevjestinih roditelja i rodbine potvrđena u Pazarištima u Lici (Černelić 1996). Taj običaj poznat je i u drugih starosjedilačkih balkanskih naroda, Grka i Albanaca, u Epiru u sjevernoj Grčkoj i u južnoj Albaniji (Rennel Rodd 1968:92; Hahn 1853:144).

Nošenje kumova dara uobičajeno je i u vlaškim područjima sjeveroistočne Srbije. Većinom je u isto vrijeme i stari svat dužan dati svoj dar u hrani. I u ovim je krajevima najčešći naziv za kumov prilog u hrani *kumovska čast* (usp. Černelić 1991:139). Ponegdje se također posebno odlazilo po *kumovsku čast*. U okolici Bora taj je običaj povezan s odlaskom po kuma drugoga dana svadbe (Pantelić 1978:140). U selu Zlot kod Bora ističe se da su nakon dolaska u mladoženjinu kuću svatovi s mladoženjom odlazili kod kuma i starog svata po poklone (Đorić et al. 1977:132). U nekim vlaškim krajevima u sjeveroistočnoj Srbiji ističe se i poseban kumov kolač, kojega je kum nosio nevjesti na dar. Taj se kolač lomio i dijelio među svatove (Bošković-Matić 1962:166; Pantelić 1975:140; ibid. 1978:137). Čini se da je ta pojava krajem 19. sto-

ljeća bila zastupljena na čitavom ovom vlaškom području (usp. Pantelić 1981:212). Identična pojava potvrđena je u regionalne skupine podunavskih Bunjevaca u južnoj Mađarskoj i u nekim mjestima u okolici Sombora, a na ostalom bunjevačkom području jedva da ima traga toj pojavi. Samo se u Lici kao opći podatak spominje *kumov krov* zvan *buklija* i u Dabru kod Sinja kod srpskog stanovništva (usp. Černelić 1991:55, 191-192).

Sve spomenute pojave, kao i njihovo različito i katkada višestruko ispreplitanje ukazuju na vrlo zanimljive razvojne procese. Tako je primjerice odlaženje po kuma povezano s nošenjem njegovoga dara u hrani u podunavskih Bunjevaca potvrđeno samo u Aljmašu, u Baranji i u Slavoniji, u nekim vlaškim područjima u sjeveroistočnoj Srbiji i u Vlaha u sjevernoj Grčkoj. Na istom području usporedo te dvije pojave mogu biti i neovisne jedna o drugoj, s izuzetkom vlaškom područja u Grčkoj. Osnovna je razlika samo u tome da se nije moralo uvijek ići posebno po taj dar, već ga ponekad sama kuma (i *starosvatica*) donosila, a takvih suvrstica ovoga običaja u podunavskih Bunjevaca ima najviše. Osim već spomenutog spajanja običaja odlaska *rad kuma* i donošenja njegova dara, još se samo u bunjevačkim selima okolice Budimpešte posebno išlo po *kumovinu* na dan svadbe, a to je dar u hrani kojega je pripremala kuma i koji se ukrašavao svatovskom granom (Berkity 1839: 326). Novije potvrde te pojave na istom području pokazuju njezinu pojednostavljenu varijantu i naziv *kravalj* za priloge svih svatova u hrani i piću. Takve su potvrde većinom i u ostalim bunjevačkim mjestima u Bačkoj. Samo u Lemešu, Žedniku i Tavankutu za taj kumov dar nema posebnog naziva. Stariji izvori za subotičke Bunjevce potvrđuju naziv *kravalj* za priloge svih svatova i posebno se ne ističu kumovski i starosvatski *kravalj* (usp. Černelić 2006:258). Činjenica da na graničnom dinarsko-dalmatinskom prostoru ima manje potvrda te pojave govori u prilog masovnijeg bunjevačkog napuštanja tih prostora. Ta je pojava sasvim sporadična i na područjima obuhvaćenim njihovim seobama prema zapadu, ali na to čitavom prostoru ima nešto više potvrde pojave nošenja priloga u hrani i piću uopće, pa ti podatci uključuju i priloge kuma i staroga svata, s tom razlikom da se oni posebno ne ističu kao različiti ili možda obilatiji od priloga ostalih svatova. Takav razvojni proces ove pojave zahvatio je veći dio prostora jugoistočne Europe, dok pojava kumova posebnog dara kao karakterističnog elementa predslavenskog kulturnog sloja, osim u Vlaha na sjeveru Grčke i u sjeveroistočnoj Srbiji najviše potvrda ima po Bosni, zapadnoj, središnjoj i sjevernoj i po panonskom prostoru. Katkada se svatovska grana javlja kao zaseban *kumov dar*, a ponekad i kao dio njegova priloga u hrani. Zanimljiva je i pojava *kumove sofre* u zapadnoj i jugozapadnoj Bosni i u Vrljičkoj i Kninskoj krajini, koja je analogna pojavi *kumove trpeze* u Bugarskoj. Karakterističan prostorni raspored pojave kumova dara upućuje na prenošenje te pojave preko Bosne u sjeverne panonske krajeve, gdje su se razvili osebujni oblici, koji, međutim, pojedine analogne elemente imaju i u južnim dinarskim krajevima i u istočnim i jugoistočnim vlaškim područjima. Običaj svečanog odlaska po kuma ponekad je izravno povezan s nošenjem kumova dara, no većinom se preklapa s sličnim prostornim rasporedom kao odvojena pojava, ali sa znatno manje tragova osobito na prostoru Bosne.

2.1.8.3. Praćenje kuma

Običaj praćenja kuma na kraju pira, a ponekad i narednih dana ako je riječ o višednevnoj svadbi, još je jedan od specifičnih elemenata običaja vezanih uz kumovu ulogu. Već su prethodna istraživanja pokazala prostorni razmještaj te pojave u okviru razmatranog prostora. Stoga ću krenuti od već utvrđenog činjeničnog stanja da bih potom pokušala utvrditi ukupnu zastupljenost toga običaja na prostoru jugoistočne Europe.

Običaj praćenja kuma poznat je u svih regionalnih bunjevačkih skupina u Podunavlju: u Tukulji u okolici Budimpešte, u Kaćmaru i Gornjem Sentivanu u južnoj Mađarskoj, u Tavankutu i Bajmoku u okolici Subotice i u Matarićima, Lugovu i Gradini u okolici Sombora, kao i prema pojedinim starijim izvorima za subotičke Bunjevce. Taj običaj poznaju i druge skupine u Bačkoj: Srbi u srednjem Potisju i Šokci u svim mjestima u Bačkoj. Nakon kuma ispraća se i *stari svat* (usp. Černelić 1991:51, 190; Bosić 1992:86). Najnovija istraživanja u Mađarskoj potvrdila su običaj da su mladenci u pratnji tamburaša pratili kuma i u drugim bunjevačkim naseljima: Čavolju, Gari i Vancagi, gdje se još spominje da ih je kum i počastio (Černelić 2012).

U primorskih Bunjevaca u Krmpotama i na Krivome Putu u Kosovoj Buljimi mladenci su pratili kuma dio puta, a u Alanu i Mrzlom Dolu svirači do kuće (ibid. 1986); Ivić 2009:175). U nekim selima pod Senjskim bilom također kazivači ističu da su mladenci kuma pratili dio puta (Žukalj, Liskovac), a u Rončević Dolcu sve do kuće ako je bila blizu, gdje ih je kum tom prigodom malo i pogostio (Birt et al. 2003:524). Tek su novija istraživanja potvrdila taj običaj i u ličkih Bunjevaca. U Pazarištima samo su pojedini stariji kazivači potvrdili da su kuma ispraćali svirači, tako da je taj običaj još u prvoj polovini 20. stoljeća počeo izostajati iz običajne procedure. U Ribniku su kuma pratili *oženja* i *diver* (Černelić 1992; ibid. 1996).

Na prostoru sjeverne i srednje Dalmacije ima tek sporadičnih potvrda ove pojave. U Sinjskoj krajini nevjesta je pratila kuma dio puta (Radan 1970). U Kijevu kod Knina svekar, svekrva i mladenci pratili su kuma do njegove kuće na kraju pira ili dio puta ako daleko stanuje (Jurić-Arambašić 2000:303). Na području Ravnih kotara i Bukovice taj se običaj prakticirao do Drugog svjetskog rata: u Tinju je dužnost nevjeste bila ispratiti kuma do vrata, u Medviđi su mladenci ispratili kuma dio puta i darivali ga ručnikom ili čarapama (ibid. 2010-2011). Traga ovoj pojavi ima i u Bosanskoj Posavini (Draganović 2014:588). Na Livanjskom polju kod Srba ijekavaca svatovi su ispratili kuma; u Stonskom i Dubrovačkom primorju pratio ga je mladoženjin rod do kuće, te u Boki kotorskoj u Perastu do kraja dvorišta, u Orahovcu dio puta, a u Risnu do kuće. Nadalje, još je jedna potvrda prema dinarskoj unutrašnjosti u Muslimana i Arbanasa kod Kuča u Crnoj Gori (usp. Černelić 1991:55, 137; Stefanović Karadžić 1867:145). Podrobnijim proučavanjem ove pojave utvrđeno je da je ona poznata još i u Gornjoj Lastvi i u Dobroti u Boki kotorskoj i u Crnogorskom primorju te prema općem podatku za Crnu Goru. Nevjesta ga je pratila do kuće i tom ga je prigodom darivala u Spiču pogačom i nekuhanom plećkom od ovna, a prema općem podatku košuljom od

svile.¹³² Arhivska građa potvrdila je tu pojavu i u hrvatskim selima Livanjskog polja (Galiot 1993). Novija istraživanja u Boki kotorskoj potvrdila su da je nevjesta ispratila kuma do praga dio puta:

„Kum je morao otići za vrijeme dana, tj. morao je napustiti slavlje prije nego što bi pao mrak, a mladenci bi ga (u pojedinim slučajevima isključivo djevojka) ispratili. Kum bi tom zgodom sa sobom ponio tortu (u starije doba pogaču) i darove koje je dobio od djevojke prilikom darovanja, ali se nakon nekog vremena vraća na pir i može ostati koliko ga je volja. Zanimljivo je da postoje indicije kako u neko nedefinirano davno vrijeme ovaj običaj nije funkcionirao na isti način, tj. kako se kum nije mogao vratiti nakon što je otišao prije prvoga mraka.“ (Dronjić 2012:38-39).

Traga ovoj pojavi ima i u Konavlima: mladenci u pratnji barjaktara prate kuma do kuće i nevjesta mu nosi dar, on ih počasti i daje uzdarje (Liepopili i Danilo 1892:212). Na širem području pretpostavljene matične bunjevačke jezgre tragova toj pojavi ima samo u Sinjskoj krajini, u Livanjskom polju, no niti potvrde jugoistočno od toga područja, od Stonskog primorja do Boke kotorske, Crnogorskog primorja i jugoistočnih dijelova Crne Gore, ne bi trebalo zanemariti kao trag prema mogućem starijem ishodišnom bunjevačkom području.

Prethodna su istraživanja utvrdila postojanje ovoga običaja u Vlaha sjeveroistočne Srbije, gdje se kao i u Bačkoj katkada ispraćao i *stari svat*. Srbi u Gornjoj Resavi ispraćali su samo *staroga svata*, a Vlasi i jednoga i drugoga časnika (usp. Černelić 1991:137-138; Reljić 1965:73). Običaj praćenja kuma poznat je i u Vlaha u Samarini. Nakon dolaska iz crkve u mladoženjin dom svatovi su prvo ispraćali nevjestine goste do kuće, potom su se svatovi razdvojili, pratioci su se vratili u mladoženjin dom, a nakon toga su mladenci ispraćali kuma odnosno *nuna*, a ponekad ga je mladoženja pratio i do kuće (Wace i Thompson 1972:121). I u Albanaca su se na kraju pira pratili gosti, a zadnjega među njima ispratili su *whlama*, glavnom svatovskog časnika (Hahn 1853). U širem međuprostoru između tih vlaških krajeva, dakle u Makedoniji, Srbiji i Bugarskoj, također ima traga ovoj pojavi. U Makedoniji kuma je trebalo ispratiti u Đevđelijskoj Kazi, u selu Peštani na Ohridu i u Maleševu ispraćao se i *stari svat*, a u Skopskoj Crnoj gori djever.¹³³ U Srbiji izvan vlaškog područja ima potvrda o praćenju *staroga svata*, a tek za njim i kuma u vranjskom Pomoravlju (Stojančević 1974:449).

Kao što je to bio slučaj i kod prethodno razmatranih specifičnih elemenata kumove uloge, put koji povezuje običaj praćenja kuma kod podunavskih Bunjevaca s ostalim njihovim ograncima duž dinarsko-jadranskog graničnog pojasa do Crnogorskog primorja uz sporadične potvrde u međuprostoru sve do vlaških naselja na sjeveru Grčke pružao se preko Bosne, Slavonije i Baranje sve do Bačke, Srijema, Banata i sjevernog Podunavlja u Mađarskoj. Kad je riječ o Bunjevcima, mogao

¹³² Novotni 1908:14; Vukmanović 1970:236; Jovović 1896:92; Vukmanović 1952:607; ibid. 1960:326; ibid. 1969:153; Spasojević 1999:235; Martinović 1867:61.

¹³³ Tanović 1927:170; Leibman 1972:128; Pavlović 1928:237; Petrović 1907:477.

je započeti na području Sinjske krajine u srednjoj Dalmaciji i Livanjskog polja u jugozapadnoj Bosni preko središnje Bosne zahvaćajući dijelom i zapadnu, a osobito Posavinu, odakle se preko Save širi dalje po panonskom prostoru. Na tom čitavom prostoru u nekim se mjestima ili krajevima ističe samo praćenje kuma.¹³⁴ Drugdje se osim kuma ispraćao i *stari svat*, a u Kreševu i u Srba u Srijemu i Banatu ispraćao se još i djever.¹³⁵ Izvan panonskog prostora i Bosne podataka o ispraćaju kuma ima na Baniji u Srba (Begović 1986:178).

Ponegdje su kum (i stari svat) počastili jelom i pićem ili samo pićem svoje pratiteljice, čiji je sastav varirao od kraja do kraja, no najčešće su to bili mladoženja (katkada mladenci zajedno) i svirači, a nerijetko i svi svatovi. Tom prigodom je katkada kum dužan počastiti goste, no ta je pojava više istaknuta prigodom posjećivanja kuma na kraju višednevne svadbe ili određeno vrijeme nakon svadbe, o čemu će biti riječi u sljedećem poglavlju.

2.1.8.4. Prvi posjet nevjeste kumu

U većine podunavskih Bunjevaca nevjesta je posjećivala kuma nakon svadbe. Karakteristična je pojava vezana uz taj posjet bila njezina dužnost da mu pritom opere noge. U većini mjesta posjećuje i *starog svata* kome je također trebala oprati noge. Taj običaj nije poznat samo u Bajmoku i ne potvrđuje ga niti većina izvora za subotičke Bunjevce, a u Somboru i u većini okolnih naselja, te u Kaćmaru i Erčinu u Mađarskoj taj je postupak bio sastavni dio nevjestina pohoda kumu. U nekim izvorima spominje se samo nevjestin posjet kumu u okolici Budimpešte (prema Berkityu), u Aljmašu i Subotici prema jednom izvoru. Ponegdje su ti posjeti bili drugi dan (okolica Budimpešte, Tavankut, Žednik, Lemeš) ili u subotu iza pira (Kaćmar, Tavankut, Žednik, Đurđin, Subotica, Đinići kod Sombora), a drugdje (Sombor i okolica) kada ih kum pozove (usp. Černelić 1991:138, 190). Najnovija istraživanja u Mađarskoj potvrdila su običaj posjećivanja kuma nakon pira osim u Kaćmaru i u Čavolju („Tri nedilje od svadbe priredio im ručak“, prema riječima Jolanke Jurić), u Vancagi (uz naglasak da nije bilo obavezno, ali se išlo, kao što se posjećivalo i sve starije) u Gari („Išlo mu se zahvalit na čast, išlo se i najbližim rodovima, išlo se, jer se kum držao kao najveći rod“, Bajai Ana, r. 1938.) i u Čikeriji, a tom je prigodom *nova mlada* prala noge kumu, prema kazivanju roditelja od kazivačice Roze Petrekanić, dakle, negdje početkom 20. stoljeća. Posjećivanje kuma i pranje nogu kumu potvrđeno je i u bačkih Šokaca u Sonti, Vajskoj i u Bođanima. U Vajskoj mu je nevjesta bila dužna prati noge tri subote uzastopce, a u Bođanima se

¹³⁴ Kristić 1941:120; Aleksić 1931:41-42; Ilić Oriovčanin 1846:71; Stojanović 1881:239; Bogišić 1874:241; Kurjaković 1896:158; Toldi 1987:87; ibid. 1994:119; Pukler 1882:88 (Levanjska Varoš); Marković 1986:3; Matasović 1994:14; Njikoš 1970:57; Stojanac s.a.; Mihaljev 1976:40; Brdarić 1989:11; 30. Međunarodna... 1996:34, 36 (Beli Manastir, Bošnjaci); Španiček 1986; Čakalić1970; Petrović 1985; ibid. 1989; Matoković 1994; Bajsić 1995; Marinković 1995; Odrčić 1995; Perić 1995; Kegalj 1996; Krečak i Paun 1996; Premuž 1996; Andrić 1999; Lasić 1997; Popov 1969-1970:64-65.

¹³⁵ Lilek 1898:54; Kulijer 1931:210; Žuljić 1904-1911; Draganović 2014:588; Janjić 1959-1960; Igić 1986:92; Lukić 1924:336; Šalić 1990:101; Filakovac 1908:125; Lechner 1980:67; Mijaković 1997; Kravić s.a.; Bosić 1989-1990:274; Cvar s.a.

ista dužnost prebacuje na tri nedjelje u slijedu. Prije toga u istom mjestu drugog je dana došla kumu na doručak, trećega dana na ručak, a ujedno joj je dužnost bila i oprati noge i *starome svatu* (Bosić 1992:86-87; Kesejić 1950).

Nevjesta je odlazila kumu na doručak ili na ručak drugoga ili trećega dana svadbe ili rjeđe određeno vrijeme nakon svadbe i u drugim panonskim krajevima; u nekim slučajevima to je ujedno značilo da se nastavlja pirovanje kod kuma u sklopu višednevnih svadbi.¹³⁶ Katkada je nevjesta posjećivala i *staroga svata*.¹³⁷ Pritom je njezina dužnost da opere noge kumu, a katkada i *starome svatu*, potvrđena samo u pojedinim izvorima.¹³⁸ Zanimljiv je podatak u baranjskim selima Draž i Gajić o nevjestinu posjećivanju kuma drugog i trećeg dana svadbe; kod kuma se zapravo nastavljalo pirovanje tzv. *kumovanje*, održavalo se u planini, gdje kumova rodbina pripremila paprikaš za svatove, i s tog mjesta kasnije prate kuma kući (Španiček 1986).

Potvrda o običaju posjećivanja kuma većinom također drugoga dana svadbe ima sporadično po čitavoj Bosni.¹³⁹ R. Kajmaković u opisu svadbenih običaja u Bosni i Hercegovini navodi da se u posjet kumu išlo nakon svadbe samo u Srba, bez navođenja izvora u kojima bi o tome bilo podataka (1963:88). Međutim, prema ostalim izvorima, taj je običaj podjednako bio zastupljen i u Hrvata u sjevernoj Bosni, kod kojih se u Varcar-Vakufu i u Derventi posjećivalo i *staroga svata*.¹⁴⁰ Kod Hrvata u Bosni prema općem podatku prilikom posjeta kumu nevjesta je njemu i njegovim ukućanima polijevala ruke, a u toliškom kraju mu je prala noge (Buconjić 1908:99; Nedić 2014:213). Taj je običaj poznat u Mostaru u Hercegovini i u području Neuma u Bosni. U Mostaru se posjećivalo i djevera, a u Tomislavgradu spominje se samo posjet djeveru (Černelić 1991:51). Najnovija istraživanja potvrdila su da je posjećivanje kuma bilo neobavezno i na području Usore (Dronjić 2011:198). U Brnazama kod Sinja nevjesta je bila dužna nakon svadbe posjetiti *kuma*, a prema starijim podacima dužna mu je tom prigodom oprati noge u Sinjskoj krajini (prema Lovriću) i u Vrličkoj i Imotskoj krajini (prema Erdeljanoviću) (Černelić 1991:50-51). Kum je nakon svadbe pripremio ručak za mlade i na nekim jadranskim otocima prema novijoj arhivskoj građi (Vojnović 1984; Šlogar i Vrančić 1997). Samo pojedini kazivači prema najnovijim istraživanjima u Ravnim kotarima (Tinj) potvrđuju da se do Drugog svjetskog rata išlo u posjet kumu nakon pira (Černelić 2010-2011). Nešto više potvrda o posjećivanju kuma nakon svadbe ima još u okolici Imotskog i na južnom Jadranu: na Pelješcu, u Stonskom primorju, u Dubrovačkom primorju i Župi Dubrovačkoj, u Orahovcu, Škaljarima i u Dobroti u Boki kotorskoj, u Crnogorskom primorju i u jugoistočnoj Crnoj Gori.¹⁴¹

¹³⁶ Matišek 1979:171; Lechner 1980:67; Lovretić 1897:455; Vinkešić 1991:23; Kolić-Klikić 1987:48; Igić 1986:90; Ivančan i Lovrenčević 1969:49; Marković 1994; Matoković 1994; Marinković 1995; Odrčić 1995; Perić 1995; Kegalj 1996; Lasić 1997.

¹³⁷ Bosić 1989-1990:271; Bogišić 1874:253; Filakovac 1909:127; Šalić 1990:102; Kurjaković 1896:158.

¹³⁸ Dimitrijević 1958:245; Petrović 1931:107; Lukić 1924:331; Ilić Oriovčanin 1846:72; Mijaković 1997; Đermanović 1947; Janjić 1959-1960.

¹³⁹ Lilek 1898:31, 41; Buconjić 1908:99; Filipović 1960:236-237; Kajmaković 1975-1976: 8, 65; Nedić 2014:213; Klarić 1897:702; Kajmaković 1962:153.

¹⁴⁰ Klarić 1897:702; Kajmaković 1975/76:65; Janjić 1959/60.

¹⁴¹ usp. Černelić 1991:51, 138, 190; Buljan i Štefanek 1998; Vukmanović 1970:236; ibid. 1969:154; Spasojević 1999:237.

Običaju nevjestina posjećivanja kuma ima traga i u Lici: u Ribniku, Pazarištima, u Lovincu i u Sv. Roku (Černelić 1992; *ibid.* 1996; *ibid.* 2010; Japunčić 1998:274). U Primorju je taj običaj prema ranijim istraživanjima bio potvrđen samo u Novom Vinodolskom (Černelić 1991:51). Novija su istraživanja ušla u trag ovoj pojavi i u primorskih Bunjevaca: pod Senjskim bilom u Rončević Dolcu, Liskovcu i Žuklju (Birt et al. 2003:526). Potvrda o tom posjetu ima i u Mrkoplju u Gorskom kotaru (Černi 1996). Sve su to značajne potvrde kontinuiteta (doduše isprekidanoga) ove bunjevačke tradicije na svim prostorima s bunjevačkim stanovništvom i njihovim tragovima.

I ovu pojavu moguće je pratiti sve do njezina ishodišta u vlaškim naseljima sjeverne Grčke, odakle su se vlaški utjecaji širili njihovim seobama prema zapadu i sjeveru pa je tako ta pojava poznata i u vlaškim područjima sjeveroistočne Srbije. U Samarini je nevjesta posjećivala kuma više puta, nedjeljom i na veće blagdane, u pratnji svekrve i još poneke žene, a također je posjećivala i djevere i djeveruše i svima nosila dar. Kumu je darivala košulju i sokne, a on je njezin dar uzvraćao novcem; djeverima sokne, s njihovim majkama par čarapa; djeverušama također čarape, a zauzvrat je od njih dobila pet komada *piastre*, nema objašnjenja što bi to bilo (Wace i Thompson 1972:124-125). Nevjesta je posjećivala kuma u Gornjoj Resavi, u Boljevačkom kotaru (gdje mu je ujedno pospremala kuću) i Zagrađu u okolici Zaječara (gdje su međusobno izmjenjivali darove); u Timočkom kotaru je posjećivala samo *starojka* (pomela mu je kuću i donijela vode s bunara) i u Homoljskom kotaru, gdje mu je tri dana za redom prala noge. Isključivo kuma posjećivala je u pojedinim vlaškim naseljima i u području s obje strane rijeke Morave (ponegdje mu je pritom prala noge) i u Negotinskoj krajini (usp. Černelić 1991:138). Potvrda o posjećivanju kuma nakon svadbe u Srbiji ima još u Leskovačkoj Moravi (Đorđević 1958:448; Stojančević 1974:451). Običaj je poznat i u Đevđelijskoj Kazi u Makedoniji i u Bugarskoj.¹⁴²

Već su i prethodna istraživanja pokazala da je u Mostaru u zapadnoj Hercegovini i na prostoru od Pelješca do Boke nevjesta prilikom posjeta nosila dar kumu. Najčešće je to bio dar u hrani (često je u sastavu dara kolač ili torta u novije vrijeme). Kum je uzvraćao dar, najčešće u novcu, no ponegdje bi i on davao uzvratni dar, tako je u Risnu nevjesta kumu darivala tobolac i maramu, a on je njoj uzvratio s dvije boce vina, „somunom kruha“ i pečenim mesom. U Župi Dubrovačkoj nevjesta je nosila kumu pun *košćak* slatkiša, tortu, *pandišpanj* (u koji je bila usađena grana masline ukrašena rupcima, *bječvama*, podvezama i sličnim ukrasima), pileće pečenje i bocu vina. Kuma ju je počastila kavom, rakijom i komadom torte, a na odlasku kum bi joj stavio novac u *košćak*. U nekim od tih mjesta ističe se da je nevjesta posebno slala kumu dar: u Mostaru, u Dubrovačkom primorju, u Župi Dubrovačkoj u novije vrijeme i u Boki kotorskoj. Ponegdje nema podataka o nevjestinom posjetu kumu, već se samo navodi nevjestina dužnost da mu pošalje dar, tako u Čibači u Dubrovačkom primorju, u Cavtatu i u Risnu u Boki kotorskoj. Darove je nevjesta

¹⁴² Tanović 1927:192; Vakarelski 1935:401; *ibid.* 1985:191; Genčev 1987:104.

tom prigodom nosila i na području južne Crne Gore (usp. Černelić 1991:53-54; 138, 191). Novija arhivska građa potvrđuje nošenje dara kumu (bomboni djeci i kolač *padišpanja*) i u okolici Imotskog (Buljan i Štefanek 1998).

U primorsko-ličkih Bunjevaca nema podataka o darivanju kuma tom prigodom, međutim, ističe se u Krmpotama i Krivom Putu da je još na piru mladoženjina kuća darivala kuma velikim okruglim kolačem s rupom u sredini u koju se stavljala glava janjca s jabukom (Černelić 1986b). Sličan podatak dobiven je i u Pridragi u Ravnim kotarima, gdje je nevjesta darivala kuma na piru u istovremeno kad su se dijelili darovi i ostalim svatovima. Uz košulju, maramicu i slično, darivala bi ga tvrdim *ukuvanim* kolačem, omotanim podvezicama, a na njemu je bila *kita*, namijenjena kumi; kum joj je uzvratio dar u novcu (ibid. 1984b). Njevjestica je nosila kumu piće, a za kumu kolače, kavu i liker u Ribniku u Lici (ibid. 1992). Poneki kazivači u Pazarištima navodili su da se pri posjetu kumu nije nosio dar jer ga je on već na piru dobio od nevjeste, dok su drugi isticali da mu se dar ne daje na piru, već mu se donosi pri prvom posjetu nakon svadbe (ibid. 1996). U Lovincu se kuma posjećivalo deset dana nakon svadbe, nevjesta mu je tom prigodom nosila dar: košulju, ručnik i čarape, piće i kolače (ibid. 2010). Ovi su podatci zanimljivi premda različiti od podataka o darivanju kuma prilikom nevjestina posjeta (s izuzetkom Ribnika) jer se posebno ističe važnost darivanja kuma, a dio tog dara čini kolač (primorski Bunjevci) ili kolač u kombinaciji s tekstilnim predmetima (Lovinac, Pridraga) bilo da ga daruje na piru ili prilikom prvog posjeta nakon vjenčanja.

Tekstilni predmeti karakterističan su dar kumu, ali i drugim časnicima i gostima na piru i u mnogim drugim krajevima. Njevjestica je nosila kumu dar prilikom posjeta i ponegdje po Bosni.¹⁴³ Kod Hrvata u Bosni prema općem podatku nevjesta nosila dar ako su kum, stari svat i djever imali djecu (Buconjić 1908:99).

2.1.8.5. Posjećivanje i darivanje kuma na važnije kalendarske blagdane

Kumu se dar katkada nosio tek u dane Božića i/ili Uskrsa, katkada ga se tom ga se prilikom prvi put posjećivalo. Ponekad se pritom kumu nosio dar. Uz već spomenute primjere u Banatu i Baranji, nevjesta nosila kumu i *starom svatu* na prvi Božić iza svadbe *bukaricu* vina začepljenu guščjim ili pačjim batakom, a od njih je dobila veliki *pletan kolač* u Tavankutu kod Subotice (Černelić 1986a). Ima i nešto novijih potvrda, ali ih ističu samo pojedini kazivači uglavnom po predaji. U Starom Žedniku spominju da se kumu išlo čestitati Božić i Uskrs, ali ne spominju obvezu nošenja dara tom prigodom, već naglašavaju da to „nije bio običaj“. Neki kazivači Bikova i Gornjeg Tavankuta čuli su za taj običaj („ima di to ima, samo nije svud“), a poneki tvrde da je taj običaj bio poznat u Srba (Jaramazović 2011). Prema najnovijim istraživanjima u bunjevačkim naseljima u Mađarskoj potvrđeno je da su kuma posjećivali na Božić i Uskrs u prvoj polovini 20. stoljeća u Čavolju, Čikeriji i u Gari (ibid. 2012).

U selima beogradskog Podunavlja iznosi se podatak da je nevjesta drugog dana Božića prala noge kumu. U sjevernom Banatu to je bio nevjestin prvi posjet kumu

¹⁴³ Lilek 1898:31; Filipović 1960:236-237; Kajmaković 1962:153; ibid. 1975-1976:65.

iza svadbe, a u Baranji ga je ona posjećivala i na Uskrs. Prilikom tih posjeta nevjesta je darivala kuma, što nije slučaj na ovome širem prostoru kada je riječ o posjetu neposredno nakon svadbenog pira (Petrović 1931:107; Popov 1969-1970:52; Brdarić 1989:11). Običaj je poznat i ponegdje po Slavoniji: u Retkovicima i Varoši nevjesta je darivala kuma o Božiću i o Uskrsu, a prema općim podacima iz 19. stoljeća, spominje se dar u kolaču, jabukama, jajima i drugim darovima i za kumove ukućane (Filakovac 1906:127; Lukić 1924:336; Stojanović 1881:105). Nešto potvrda ima i u arhivskoj građi: u Vođincima kod Vinkovaca na Božić nevjesta je nosila kumu i svim njegovim ukućanima *pletenu kolač*, a u Šaptinovicima kod Našica nosila mu je *mišoću*: veliki *kruv*, za kumu dar u tekstilu, a za ostale ukućane male kruhove, sir, jaja i piće tjedan dana iza Uskrsa (Đermanović 1947; Petrović 1987).

Značajna je potvrda međusobnog posjećivanja kuma i mladenaca u božićnom razdoblju u prvoj godini braka u primorskih Bunjevaca u selima Rončević Dolac i Žukalj pod Senjskim bilom, pritom je nevjesta donosila kumu darove: vino, kekse, rakiju i šećer. Jedino je Grgo Nekić iz Žuklja spomenuo da je pritom donosila kumu *pletenicu* (okrugli kolač s rupom u sredini); tom je prigodom zasjekla kolač i dijelila svim prisutnima po komadić tog kolača. Isti kazivač potvrđuje da su mladenci posjećivali kuma i na prvi Uskrs nakon vjenčanja kada mu je nevjesta darivala cvijeće, piće i jaja (Birt et al. 2003:526). U ličkih Bunjevaca samo je u Lovincu potvrđeno da su mladenci posjećivali kuma na prvi Uskrs i Božić tijekom prve godine braka (Černelić 2010). I na području Ravnih kotara u Tinju potvrđeno je da se do Drugog svjetskog rata događalo da su mladenci na prvi Uskrs i Božić nakon vjenčanja posjetili kuma (ibid. 2010-2011).

Ta je pojava bila dobro poznata i u južnim jadranskim područjima, a dijelom i u susjednom dinarskom zaleđu. Na području Zete u Crnoj Gori nevjesta je posjećivala kuma na blagdan Mratinjskih poklada (Spasojević 1999:42). U Boki kotorskoj je nosila dar kumu: u Škaljarima je na Badnjak donijela dvadeset naranči i slatko u obliku srca i na Veliku subotu dvadeset jaja i tortu, u Orahovcu o prvom Uskrsu kumu je nosila dvanaest, a ostalim svatima po pet do šest šarenih jaja (Vukmanović 1960:13; ibid. 1976:286). U Bogdašićima je nevjesta posjećivala kuma za vrijeme nekog blagdana nakon svadbe i donosila dar njemu i članovima njegove obitelji (Marović 1998:170). U Konavlima je nevjestin rod o Uskrsu među ostalim slao u nevjestin dom darove, od kojih je kumu i djeveru bilo namijenjeno po šest jaja i sir, a oni su njoj uzvraćali darom u tekstilnim predmetima, jajima i siru (Vukmanović 1980:286). Slično tome u nekim mjestima Konavala prema drugim izvorima i u Dubrovačkom primorju nevjestina je majka slala na prvi Uskrs nakon vjenčanja kćeri jaja, kojima je ona trebala darivati kuma, susjede i ostale muške svatove (Nakić 1994; Kukica i Kurtović 1996; Bonifačić Rožin 1963). Za isto područje ima i nešto drukčijih podataka. Za Uskrs bi nevjesta od kuma dobila dar i novac, a ona bi njemu darivala trideset i šest jaja, od kojih je dvanaest crvenih i dvanaest bijelih (Raguž 1994). Na Popovu polju u istočnoj Hercegovini donosila je o Uskrsu u crkvu više crvenih jaja, koje je dobila od svoje rodbine, i dijelila ih je svatovima, najviše kumu, a ako ga slučajno nije bilo u crkvi po nekome mu je poslala (Mićović

1952:201). Ta je pojava poznata i na području ušća Neretve: u selu Blace je o prvom Uskrsu nakon svadbe nevjesta darivala kumovima *bičve* i jaja, a u selu Mliništa je svim svatovima poklanjala bojana crvena jaja kod crkve: kum je dobio šest jaja, a ostali po tri (Milićević 1964). U Česvinici i Dolima na Pelješcu nevjesta je nosila kumu na dar *kolendu*, maslinovu granu s nanizanim smokvama zabodenu u naranču na prvi Uskrs ili prvu Novu godinu ako je svadba bila iza Uskrsa (Bonifačić Rožin 1964b). *Kolendu* je nevjesta darivala kumu na prvi Božić nakon svadbe i u Čilipima (Uskoković 1994). Sličan dar potvrđen je i u Dubrovačkom primorju. Na prvu Novu godinu iza svadbe nevjesta je nosila kumu dar: na šesnaest maslinovih grančica nanizane suhe smokve i zabodene u naranču, vezane crvenom vrpcom, a na to se stavljao *sirac* ili velika jabuka i košulja; isti dar dobila je i kuma (Raguž 1994). Na tom istom području i nešto šire ima više podataka o obvezi nevjestinih roditelja, katkada i njezina roda, o darivanju nevjeste i njezinih ukućana na prvi Božić i/ili Uskrs nakon svadbe, a ta je pojava katkada povezana i s nevjestinom obvezom pohoda i darivanja kuma na glavne vjerske blagdane (Popovo polje, Konavli).

Nevjesta je posjećivala kuma na važnije kalendarske blagdane drugi put nakon svadbe u Đevdelijskoj Kazi u Makedoniji i u Bugarskoj.¹⁴⁴ Prvi put je tu dužnost imala na prvi dan Božića u vranjskom Pomoravlju, a u području Lužnice i Nišave i o Uskrsu i pritom mu je nosila prigodne darove (Stojančević 1974:451; Nikolić 1910:245).

2.1.8.6. Zaključna razmatranja o časničkoj ulozi kuma

Pokazatelji prostorne zastupljenosti časničke uloge kuma, u prvom redu njegove uloge svatovskog starješine (ali i nevjestina čuvara), načina njegova izbora i specifičnih elemenata njegove uloge, upućuju da bi prostor oblikovanja kumove časničke uloge mogao biti u graničnom prostoru Dalmacije i susjedne zapadne Hercegovine i zapadne Bosne, a osim toga brojni su pokazatelji da bi taj prostor mogao biti i južnije i istočnije od tih područja, na širem južnojadransko-dinarskom graničnom pojasu. Naime, potvrda tih pojava ima duž čitave te granice, od Sinjske krajine i Livanjskog polja, preko područja ušća Neretve, Pelješca i čitave južne Dalmacije sve do Boke kotorske i Crnogorskog primorja sa zaleđem. Na tim je prostorima malo potvrda o kumu kao starješini svatova i nevjestina čuvara, što nije neobično, budući da je to dio šireg okruženja u kojemu te uloge imaju drugi svatovski časnici: *stari svat* i *diver*. Upravo takav razmještaj pojava karakterističnih za podunavske i primorsko-ličke Bunjevce i za veći dio panonskoga areala bio bi neobičan, da se ne zna da bunjevačku pradomovinu valja tražiti upravo na tom prostoru. Postojeći tragovi potkrepljuju te spoznaje. Takav raspored elemenata kumove uloge daje dobru osnovu za pokušaj njihove rekonstrukcije.

Dakle, može se na temelju razmatranja u prethodnim poglavljima krenuti od pretpostavke da je časnička uloga kuma, izrasla iz njegove primarne uloge vjenčanog svjedoka, nastala i oblikovala se u susretu i preplitanju predslavenskog, sla-

¹⁴⁴ Tanović 1927:192; Vakarelski 1935:401; ibid. 1985:191; Genčev 1987:104.

venskog i kršćanskog kulturnog sloja, ograničena na prostor jugoistočne Europe. S jedne strane, unutar tog širokog prostora razvijao se taj časnik na različit način na istočnim i na zapadnim stranama jugoistočne Europe. Ta je razlika osobito uočljiva, ako se ima u vidu njegova primarna uloga vjenčanog svjedoka, koja je potvrđena na čitavom tom prostoru, ali u različitim kombinacijama s drugim časnicima, odnosno njegovim udvostručavanjem upravo za potrebe obnašanja primarne uloge svjedoka. S time u vezi zanimljiva je i pojava razlikovnih naziva za dvojicu kumova, uglavnom na zapadnim stranama jugoistočne Europe. S druge strane, neki specifični elementi njegove uloge potvrđeni su na raznim stranama jugoistočne Europe, poglavito na istočnim, ali s tendencijom njihova postupnog širenja prema zapadu. Predslavenski kulturni sloj imao je znatnog udjela u oblikovanju ovoga svatovskog časnika kako na istočnim stranama Europe (Bugarska, Makedonija, dijelovi Srbije, ne računajući krajeve naseljene romanskim stanovništvom), tako i u njegovu zapadnom dijelu (Crna Gora, poglavito južni i jugoistočni dijelovi, Boka kotorska i dinarsko-dalmatinski granični pojas, približno do Livanjskog polja i Sinjske krajine). Ovdje nije riječ o pozicioniranju ovih prostora na zemljovidu, već imam u vidu kao središnje područje sjevernu Grčku s većim postotkom vlašskog odnosno romanskog stanovništva. Iz te središnje jezgre širili su se vlaški utjecaji posredstvom stočarskih kretanja prema zapadu (preko Crne Gore do dinarskih prostora) i prema sjeveru sve do nekih sjevernih slavenskih zemalja. Kum se kao svatovski časnik ukorijenio na određenim prostorima jugoistočne Europe, a u nekim užim područjima postao je i glavni stožer svadbenog ceremonijala, kako se o njemu izrazio jedan kazivač iz Pazarišta opisujući kumovu ulogu. Budući da je takav slučaj u podunavskih i primorsko-ličkih Bunjevaca, moguće je slijediti trag tim procesima na širem području potencijalne bunjevačke pradomovine, na kojemu su se od dolaska Slavena na jug pa do turske okupacije odigravala višestruka etnokulturna preslojavanja. Naravno da su se takva preslojavanja na drugi način odvijala i nakon tog vremena, no za pokušaj utvrđivanja etnokulturnog oblikovanja Bunjevaca važni su upravo procesi u tom razdoblju i na tom dijelu dinarsko-jadranskog prostora. Te procese ipak treba promatrati u širem kontekstu jugoistočne Europe da bi se oni pravilno uočili i razumjeli, budući da su etnokulturna prožimanja i preslojavanja zahvatila sve doseljene slavenske narode, čija je nacionalna diferencijacija započela kasnije, kada su ti procesi već dobrim dijelom bili okončani. Stoga pri razmatranju i pokušaju rekonstrukcije tih nepoznatih etnokulturnih procesa tijekom njihova povijesnog slijeda valja imati na umu složene etnokulturne i povijesne prilike u okviru kojih su se oni odigravali i koji su utjecali i na njihov krajnji ishod.

Pojava svatovskih časnika *staroga svata* i djevera (ali potonjega većinom s drukčijim nazivima) dio su tradicijske baštine koju su Slaveni dolaskom na jug donijeli sa sobom kao svoje starije naslijeđe. No u doticaju sa starosjedilačkim kulturama na dijelu toga prostora dolazilo je do postupnih promjena u odnosu prema tim časnicima. Moguće je pretpostaviti da su doseljena hrvatska plemena, koja su prihvatila katoličku vjeru, dolazila u kontakt sa starosjedilačkim stanovništvom romanskog podrijetla i da su jedni od drugih postupno preuzimali određene kulturne elemen-

te. Ta pretpostavka također podrazumijeva da se dio starosjedilačkog romanskog stanovništva asimilirao s dijelom hrvatskog stanovništva tih krajeva i da je taj dugotrajni složeni proces akulturacije postupno doveo do asimilacije i postupnog stvaranja nove etnije. Kao jedan od izraza toga dugotrajnog procesa nastajao je i svatovski časnik kum. Ta svatovska čast sadrži u sebi osnovna svojstva uloge *staroga svata*, časnika slavenskog podrijetla. Ista ta svojstva ima i uloga glavnoga vlaščkog svatovskog časnika *nûna* (Wace i Thompson 1972:120). Nova etnička skupina u nastajanju postupno preuzima i prihvaća određene elemente uloge vlaščkog časnika, koju nema *stari svat*. Do promjene naziva zasigurno nije odmah došlo jer naziv *kum* relativno kasno osvaja ove prostore, a nema niti pokazatelja o tome da bi naziv *nun(u)* bilo gdje izvan vlaščkih enklava bio prihvaćen. Najbliža točka pojave toga naziva iz pravca jugoistoka prema zapadu je područje južne Crne Gore, ali izvan svadbenih običaja. Kasnijom pojavom novog elementa vjenčanoga svjedoka, nametnutom uplivom Katoličke crkve u vjenčani obred u 16. stoljeću, pojavljuje se i novi naziv *kum* u svadbenoj terminologiji južnoslavenskih naroda. I naziv *kum* i uloga vjenčanoga svjedoka po svoj su se prilici postupno širili prema istoku, gdje su prihvaćeni na tom čitavom širokom prostoru sve do Crnog mora. Čini se da je šira jezgra sudaranja istočnoromanskih i zapadnoromanskih utjecaja prostor jugozapadne Bugarske, Makedonije, sjeverne Albanije i južne Crne Gore jer su na tim prostorima oba naziva zadržana, osobito u Makedoniji i Bugarskoj, s rijetkim, ali značajnim tragovima i na ostalom spomenutom prostoru. Naziv *kum* se i u bunjevačkoj skupini (a traga mu osobito ima u primorsko-ličkih i podunavskih Bunjevaca) proširio na novu svatovsku čast koja se oblikovala iz uzajamnog prožimanja osnovnih srodnih elemenata uloge *staroga svata*, časnika slavenskog podrijetla i *nuna*, časnika romanskog (vlaščkog) podrijetla. Kao rezultat tih prožimanja nastao je i oblikovao se novi svatovski časnik, u okviru čije su osnovne uloge postupno prevladali elementi uloge vlaščkog časnika, što je uvjetovalo i potrebu za promjenom naziva. Taj proces pretapanja naziva i uključivanje nove dužnosti vjenčanoga svjedoka u tu časničku ulogu morao se odigrati u relativno kratkom povijesnom razdoblju od možda najviše jednog stoljeća. Na to ukazuje činjenica da se svatovska čast kuma u tradicijskoj baštini Bunjevaca dobro ukorijenila, što potvrđuje važnost njegove uloge i očuvanost u svih raseljenih bunjevačkih skupina.

Riječ je upravo o određenom prostoru u kojemu su se susretale srodne pojave različitoga podrijetla. Naziv *nun(ko)* prilično je često potvrđen na prostoru Makedonije, na čijem samom teritoriju ima vlaščkih oaza, a prema jugu u susjednoj sjevernoj Grčkoj ta su vlaška sjedišta nešto veća i gušća.¹⁴⁵ Veća gustoća tih potvrda u Makedoniji, kao i kumove i *nunove* uloge svatovskog starješine daju osnovu za pretpostavku da su se ti procesi odvijali već u doticaju s prvim slavenskim doseljeni-

¹⁴⁵ Usp. karta južnog Balkana u prilogu (Wace i Thompson 1972). Postoje povijesne potvrde o njihovim stočarskim seljenjima i uključivanjima u vojne postrojbe raznih potencijalnih osvajača, u prvom redu jadranskih prostora, ali i drugih teritorija prema sjeveru i zapadu, te su stoga kontakti s narodima koji tada već bili nastanjeni na tim prostorima udaljenim od njihove jezgre bili mogući (usp. Skok 1919; ibid. 1928; Mirdita 2004; ibid. 2009).

cima s kojima su Vlasi izravno dolazili u kontakt. Potvrda o takvim procesima ima i u Bugarskoj, gdje se također uz češće potvrde kuma i drugih naziva javlja i naziv *nunko*, upravo u vlaškim područjima. Osim toga, kum prevladava kao svatovski starješina u Bugarskoj, dok je *stari svat* tu svoju ulogu zadržao na manjem prostoru zapadne Bugarske, dijeleći je i tu ponegdje s kumom. Slični su procesi zahvaćali i ostala jugoistočna područja, no u Srbiji i Crnoj Gori kum je rijetko preuzimao od *staroga svata* ulogu svatovskog starješine za razliku od područja u Makedoniji i Bugarskoj. Zanimljivo je da je, uz izvorni naziv *nun(ko)*, na tim prostorima s više vlaških oaza, sa zapada prodirao naziv kum. Postupno je dolazilo do prepuštanja starješinske uloge *staroga svata* vlaškomu časniku *nunu* i preuzimanja novoga naziva *kum* za svatovsku čast koja je nastajala uslijed njihova međusobnog prožimanja. Takav raspored podataka pokazuje da je prostor na kojemu su se ti procesi odvijali morao biti dosta velik. Susret srodnih i manje srodnih kulturnih elemenata različitog podrijetla (predslavenski, slavenski, kršćanski) uzrokovao je na dosta širokom prostoru jugoistočne Europe pojavu stvaranja novoga svatovskog časnika. Dok su sastavni elementi njegove uloge pritjecali s jugoistoka (vlaška područja), naziv je dolazio u njegovoj kasnijoj razvojnoj fazi sa zapada i prodirao duboko prema istoku.

U podunavskih Bunjevaca osnovnu ulogu svatovskog starješine, pa i ulogu nevjestina čuvara, dijele kum i *stačela*; obojica časnika nastali su iz uzajamnih doticaja i prožimanja hrvatskih i vlaških skupina na određenom prostoru i postupnim slabljenjem uloge *staroga svata* i djevera doveli do njihove marginalizacije u svih bunjevačkih ogranaka. To pokazuje i pojava kuma u ulozi svatovskog starješine (katkada i nevjestina čuvara) na širem dinarsko-jadranskom graničnom prostoru, uključujući i primorsko-ličke Bunjevce, gdje su te uloge osobito istaknute. Takav njihov prostorni razmještaj jasno pokazuje da su te pojave morale nastati i oblikovati se na bunjevačkim ishodišnim prostorima. Osim ove njegove novonastale primarne uloge, tome svjedoče i specifični elementi koji su zapravo oblici iskazivanja počasti i poštovanja prema njemu, što je izrazita karakteristika vlašskog svatovskog časnika s nazivom *nun* (sjeverna Grčka, Makedonija, Bugarska) i *naš* (sjeveroistočna Srbija).

Na užem jadransko-dinarskom pojasu romanske skupine stanovništva još su dolaskom Slavena na Jadran mogle imati bliže kontakte s novim skupinama stanovništva tih prostora, koji su se kasnijim vlaškim prodorima s jugoistoka zasigurno intenzivirali. Jedan od rezultata tih kontakata je specifična pojava svatovskog časnika kuma. Novi strani naziv očito je bio najpogodniji za ulogu koja je nastajala kao rezultat tih doticaja. Možda je upravo taj prostor mjesto presijecanja zapadnih i istočnih utjecaja i mjesto prihvaćanja novoga naziva za svatovsku čast koja se postupno oblikovala na čitavom širokom prostoru susreta predslavenskih i slavenskih skupina stanovništva. Pojava takvih obilježja kumove uloge i na zapadnim i sjevernim stranama rezultat je kasnijih višestrukih migracija, uzrokovanih prvenstveno turskim osvajačkim pohodima i njihovim posljedicama (usp. Šarić 2008). Može se postaviti pitanje zašto se određeni elementi uloge vlaščkoga svatovskog starješine nisu jednostavno priključili istovrsnoj primarnoj ulozi *staroga svata*. Razlog tome valja tražiti, čini se, u činjenici da je *stari svat* bio čvrsto oblikovan i

važan časnik u doseljenih Slavena da bi takav utjecaj bio moguć na općoj razini. Kada se naziv kum udomaćio u svadbenoj terminologiji uz tu se ulogu (kako je to pokazala i analiza podataka o određenim obilježjima kumove uloge) priključili mnogi karakteristični elementi uloge vlašskog časnika *nuna*, kakvih izvorno u ulozi *staroga svata* uglavnom nema. Naime, pojedini su se elementi u nekim krajevima priključili u isto vrijeme i ulozi staroga svata. U tom složenom procesu nastajanja i oblikovanja novoga svatovskoga lika, postupno je slabila uloga staroga svata, koji je pojavom novoga srodnoga časnika gubio svoju primarnu ulogu i značenje koje je ranije imao i u svadbenim običajima tih skupina stanovništva. Uloga kuma morala je znatno ojačati da bi potisnula jednu tako važnu svatovsku čast kao što je to bio *stari svat*. Nakon njegova konačnog stasanja u važnu svatovsku ličnost nisu oba ta srodna časnika mogla istovremeno dulje vrijeme zadržati podjednak status. Među dijelom stanovništva tih prostora, koji su očito bili u jačem vlaškom okruženju od ostalih, *stari svat* je postupno počeo gubiti svoje primarne časničke značajke.

Prema svim dosad izloženim pokazateljima taj su dio stanovništva morali biti današnji Bunjevci na širem dinarsko-jadranskom pojasu. Do današnjih dana *stari svat* se održao kao sporedni svatovski časnik u podunavskih Bunjevaca, a kod primorskih i ličkih Bunjevaca u Pazarištima, već ga dulje vrijeme niti nema, tek se potvrđuje u tragovima sjećanja pojedinih kazivača u pojedinim naseljima, a u Lovincu i Sv. Roku spominju ga kao sporednog svatovskog časnika podređenog kumu (usp. Lasić 1999:142; Bekavac 1996; Černelić 2010). Činjenica da ima malo potvrda o kumovoj ulozi svatovskog starješine na njihovu matičnom području ne mora nužno značiti da je ona na tim prostorima bila nepoznata. Baš naprotiv, taj se proces morao odigravati upravo na tom prostoru. To može ujedno značiti da su Bunjevci, tada već kao formirana hrvatska subetnička skupina, u većoj masi napuštali ta područja prema zapadu i sjeveru. U novoj sredini su kao kompaktna subetnička skupina zadržali dio svojih specifičnih tradicijskih obilježja, oblikovanih još u matičnom ishodišnom području. Da nije bilo tako ne bi kum zadržao ista svojstva u njihovim novim udaljenim i sasvim različitim sredinama (Lika s Primorjem i Podunavlje). Na samom ishodišnom prostoru, nakon što su ga Bunjevci većinom napustili, preostalo stanovništvo očito je i dalje pretežno sačuvalo *staroga svata*, svatovskog časnika naslijeđenog još iz slavenske pradomovine. U takvom okruženju, a po svojoj prilici i s pritjecanjem novih doseljenika na njihova napuštena kućišta u ovim prostorima, *stari svat* je zadržao svoju primarnu ulogu svatovskog starješine, koju obnaša i na ostalom dinarskom prostoru.

Druga etapa u razvoju nastupa s migracijama uzrokovanim u prvom redu turskim prodiranjima, uslijed koje su se već oblikovani kulturni elementi, koji su se ukorijenili u svadbenim običajima nove etnije u nastajanju, prenosili i u druge dijelove (sjeverne i zapadne) jugoistočne Europe. Na područjima zahvaćenim migracijama u međuprostoru, kao i na područjima naseljenim stanovništvom koje se doseljavalo, započela su nova kulturna preslojavanja sa zatečenim stanovništvom. U novom okruženju preneseni elementi oblikovani u dinarsko-jadranskom graničnom pojasu postupno su se mijenjali i poprimili nova specifična obilježja. U isto vrijeme

ostala su dovoljno prepoznatljiva (u pojedinim slučajevima gotovo preslikana) da bi im se moglo ući u trag na njihovim ishodištima. Upravo su specifični elementi kumove uloge ukazali na taj postupan razvojni proces, koji se uvjetno može podijeliti u dvije etape. Na svakom užem ili širem području na kojemu su se oni uspjeli održati, razvili su se u osebujne regionalne običaje koji su se uklopili u ukupnu strukturu svadbenih običaja određenog kraja, pa je tako većina općih i specifičnih obilježja kumove uloge postala karakteristična za svadbene običaje istočnog i dijela zapadnog panonskog areala.

Ako se samo usporede ove pojave u podunavskih i primorsko-ličkih Bunjevaca, može se uočiti da su ti elementi u osnovi isti, nekima od njih u primorskih i/ili ličkih ima manje tragova, što je ipak dostatna potvrda da su svi opći i specifični elementi kumove uloge bili sastavni dio svadbenih običaja u oba ova bunjevačka ogranka. U isto vrijeme također je razvidno da i unutar samog podunavskog bunjevačkog ogranka postoje stanovite razlike u nijansama tih običaja, no sve one svoj analogni element u ovom ili onom obliku, manje ili više očuvan, imaju u širem dinarsko-dalmatinskom graničnom pojasu, a ujedno i u svadbenim običajima predslavenskog romanskog stanovništva na prostoru jugoistočne Europe. Ti zajednički elementi nisu jednako gusto zastupljeni u njihovoj mogućoj matičnoj jezgri i na području jugoistočno od Neretve. Katkada o nekom od tih elemenata nema potvrda ili ih je vrlo malo na tom prostoru, da bi mu se trag pojavio tek u Boki kotorskoj i Crnogorskom primorju, primjerice pozivanje kuma i odlazak po kuma. Karakteristična kombinacija specifičnih elemenata kumove uloge pokazala je da i širi prostor jugoistočno od Neretve valja uzimati u obzir pri pokušaju utvrđivanja prostora i vremena etnokulturnih procesa koji su imali udjela u etnogenezi Bunjevaca.

Nakon što su se ti elementi oblikovali negdje na ovom migratornom prostornom potezu, koje zahvaća uglavnom središnje, zapadne i sjeverne dijelove Bosne, svi su ti elementi manje ili više zastupljeni. Na tim je područjima moglo i ranije doći do doticaja s vlaškim kulturnim i etničkim elementom. Čini se ipak vjerojatnijim da su migracije ranog novog vijeka bile uzrokom, ako ne baš samom nastanku takve kumove uloge, onda barem njezinome ustaljivanju i opstanku i na tim prostorima. Zahvaćenost tim pojavama čitavog istočnoga panonskoga prostora, ukazuje na svu složenost tih procesa u njihovoj, uvjetno rečeno, drugoj razvojnoj etapi. Na tom širem prostoru dolazilo je prema etnološkim pokazateljima karakterističnih obilježja kumove uloge, do etnokulturnih preslojavanja i prožimanja raznih hrvatskih skupina, u prvom redu onih koje znamo pod etničkim imenima Bunjevci i Šokci. I pored brojnih razdiobnih crta kojima su te dvije hrvatske skupine obilježene, čini se da su stjecajem povijesnih okolnosti uslijed srednjovjekovnih migracija dolazile u međusobni doticaj.¹⁴⁶ Na to upućuju etnološki pokazatelji, no ta bi zapažanja bilo nužno potkrijepiti lingvističkim i povijesnim, ali i daljnjim etnološkim istraživanji-

¹⁴⁶ Razlog tome može biti i blizina njihovih ishodišnih područja, koja su dijelom mogla biti i zajednička. Međutim, to zasad nije moguće preciznije utvrditi.

ma. Riječ je o pojavi specifičnih elemenata kumove uloge u određenim krajevima širokoga međuprostora između dalmatinskih i primorsko-ličkih, s jedne strane, i podunavskih Bunjevaca, s druge strane. Tim su procesima bili zahvaćeni i dijelovi zapadnog panonskog areala, na što upućuju pojedini karakteristični elementi kumove uloge, zasad poznati samo na osnovi podataka iz jednog štokavskog sela u Bilogori i u selima u okolici Novske i Pakraca.

Elementi kumove uloge nisu jedini pokazatelji takvih etnokulturnih preslojavanja. Slijedeći naznake o mogućim etnokulturnim procesima u prvom redu prema spoznajama do kojih sam došla proučavanjem svatovskih časnika u Bunjevaca uopće, napose uz kuma i jednog drugog osebujnog bunjevačkog svatovskog časnika *staćela*, u ovoj knjizi nastavljam s detaljnijom analizom kumove uloge u svatovskim običajima. Osobito je za to bila poticajna karakteristična kombinacija specifičnih obilježja toga svatovskog časnika na određenim područjima jadranskog, dinarskog i panonskog areala. Te više nego indikativne spoznaje potakle su me na daljnju potragu za drugim pojavama u svadbenim običajima, koje su prolazile isti ili sličan razvojni put kroz vrijeme i prostor. Na stranicama koje slijede ukazat ću na važnije među njima, sa svrhom da se uočeni procesi potkrijepe i dopune saznanja na koje je ukazalo već i proučavanje svatovske časti kuma, kao i rezultati prethodnih istraživanja, koji su dali dovoljno indicija da se iste ili neke druge pojave iz svadbenih običaja detaljnije i u širem prostornom kontekstu prouče. Sve te pojave i elemente nužno je, kao što je to bio slučaj i s kumovom ulogom, raščlaniti (analiza), utvrditi njihov prostorni razmještaj te ih ponovno povezati u jednu cjelinu (sinteza) i na temelju takvog metodičkog postupka utvrditi njihovu uzročno-posljedičnu povezanost.

2.2. Specifični oblici darivanja nevjeste

U okviru ove tematske cjeline razmatraju se specifični oblici darivanja nevjeste u predsvadbenom i svadbenom razdoblju te neki oblici darivanja nakon svadbe. U prvom poglavlju razmatrat ću karakterističan bunjevački običaj nošenja kolača i drugih darova budućoj nevjesti iz mladoženjina doma i njegova roda, a u sljedećem poglavlju drugi specifičan oblik darivanja, koji uključuje obvezu mladoženjinih roditelja da budućoj snahi daruju vjenčano ruho. Zanimljivost ovoga običaja je i u tome što se u promijenjenom obliku zadržao sve do današnjih dana u podunavskih Bunjevaca. Ranija istraživanja na području Bačke ukazala su na zanimljive suvrstice ovoga običaja, što je bio razlog da sam u suradnji s etnologinjom Biserkom Jaramazović poduzela ciljana istraživanja predsvadbenog darivanja.¹⁴⁷ Zbog niza

¹⁴⁷ Rezultati tog istraživanja objavljeni su u Zborniku radova *Identitet bačkih Bunjevaca* s istoimenog međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 2008. godine (Černelić i Jaramazović 2010). Isti rad objavljen je kao poglavlje u knjizi Jadranke Grbić Jakopović *Multiplificiranje zavičaja i domovina. Hrvatska dijaspora, destinacije i identitet*, po želji autorice, str. 155-169. Pregled ovih oblika darivanja u širem prostornom kontekstu objavljen je kao izlaganje sa međunarodnog znanstvenog skupa *The Folklore and the Common Cultural Value on the Balkans* održanom na Ohridu 2006. godine u članku: „Common elements of the bridal gift-giving in the wedding customs of the Bunjevci, the Vlach and other Balkan peoples.“ *Macedonian folklore*, 64:123-142 (2007).